

Нұрсұлтан Назарбаев

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТІ

РЕФОРМАЛАРДЫ
ТҮБЕГЕЙЛЕНДІРУ,
ЖАЛПЫҰЛТТЫҚ
КЕЛІСІМ АРҚЫЛЫ-
ЖАҢАРҒАН
ҚАЗАҚСТАНҒА

Нұрсұлтан Назарбаев

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТІ

**РЕФОРМАЛАРДЫ
ТҮБЕГЕЙЛЕНДІРУ,
ЖАЛПЫҰЛТТЫҚ
КЕЛІСІМ АРҚЫЛЫ-
ЖАҢАРҒАН
ҚАЗАҚСТАНҒА**

АЛМАТЫ “ҚАЗАҚСТАН” 1994

ББК 66.5 (2К)
Н 17

Назарбаев Н.
Н 17 Реформаларды түбегейлендіру, жалпыұлттық
келісім арқылы — Жанарған Қазақстанға — Алма-
ты: Қазақстан, 1994.—64 б.

ISBN 5-615-01647-7

Н $\frac{0803010405 - 20}{401(05) - 94}$ Без объявл.

ББК 66.5 (2К)

ISBN 5-615-01647-7

© “Қазақстан” баспасы, 1994

**ПРЕЗИДЕНТ Н. Ә. НАЗАРБАЕВТЫҢ
1994 ЖЫЛҒЫ МАУСЫМНЫҢ 9-ЫНДА
ЖОҒАРҒЫ КЕҢЕСТІҢ МӘЖІЛІСІНДЕ
СӨЙЛЕГЕН СӨЗІ**

Құрметті Жоғарғы Кеңестің депутаттары!
Құрметті Төраға!

Еліміздің жаңа кәсіби парламентінің жұмысы басталғаннан бері бүгінгі күнге дейін, егер біздің өмірімізде, болып жатқан процестер қарқынының ұшқырлығын ескеретін болсақ, біраз мезгіл өтіпті. Парламенттік құрылымдар мен жұмыс органдарын қалыптастыру, барлық әзірлік істерін аяқтау және белсенді заң шығарушылық жұмысты бастау үшін бұл жеткілікті мерзім деп санаймын. Сондықтан да менің, бұған дейін келісілгеніндей, сіздерге Президенттік жолдау сөз арнауымның барлық негізі бар.

Конституцияның маған берген құқықтарына сүйене отырып, қазіргі жағдайға жасалған талдауды басшылыққа ала отырып, мен Қазақстанның мемлекеттігін нығайтудың, біздің ішкі және сыртқы саясатымыздың таяу болашаққа, одан да алыс перспективаға арналған өзекті бағыттарына өз көзқарасымды баяндап өтпекпін. Мұның өзі, бұрын болып келгеніндей, “жаппай мақұлдауға” немесе дауысқа салуға мұқтаж емес, қайта керісінше, ой елегінен өткізуге және Жоғарғы Кеңестің ғана емес, сондай-ақ мемлекеттік үкімет пен басқарудың барлық институттарының практикалық қызметінде жүзеге асыруға жататын саяси құжат екенін атап көрсеткім келеді.

Жолдауда да, оның белгілі бір дәрежеде құрамды бөлігі болып табылатын менің осы сөзімде де, мен аймақтар мен экономика салаларының агымдағы барлық мәселелері немесе нақты проблемалары бойынша пікір айтуды мақсат етіп тұрғаным жоқ. Өзімнің міндетімді біршама кең тұрғыда көріп тұрмын — мемлекеттік

өкіметтің жоғары буындарының өкілдері болып табылатын, халық өзінің тағдырын, өзінің болашағын сеніп тапсырған адамдарды, сондай-ақ саяси партиялар мен қоғамдық қозғалыстарды дүниеге нақты қарауға, қалыптасқан жағдайға бұра тартпастан баға беруге, дұрыс қорытынды жасауға және, сайып келгенде, ұйымшыл да сындарлы жұмыс істеуге шақырамын.

Республикадағы жағдайға баға беруде бізде принципті алшақтық жоқ деп ойлаймын. Ол негізінен келеңсіз процестермен және тұрақсыз құбылыстармен сипатталып отыр. Дағдарыс және оның құлдырау, инфляцияның өршуі түрінде көрініп отыратын ең шетін көріністері экономиканы тұрақтандыру жөніндегі біздің көптеген күш-жігерімізді жоққа шығарып, азаматтардың иығына ауыр жүк болып түсуде. Бұл шындығында да солай және ешкім де осы фактіні теріске шығара алмайды.

Алайда, анықталып отырғанындай, бізде көптеген адамдар себеп пен салдарды, мақсаттар мен оларға қол жеткізудің құралдарын әлі күнге дейін шатыстырумен келеді. Айтыс қызуына беріліп, дағдарыстың себептері реформалардың өзінде жатыр, бағытты таңдауда қателік жіберілді деп дәлелдеуге тырысатын күштер де табылуда. Бағытты, сонымен бірге ақылға келетін де, келмейтін де қасіреттерге кінәлі-міс деп есептеп үкіметті ауыстыруды ұсынуда. Президент те, Жоғарғы Кеңес те, бұрынғысы да, қазіргісі де назардан тыс қалмай отыр.

Өзекті өртеген өкінішімізге қарай, дағдарыстар себептерінің бүкіл қыр-сырына және бастан кешіріліп отырған кезеңіміздің бірегейлігіне талдау жасауға тәуекел ететін біздің саясатшыларымыз, мемлекеттік қайраткерлеріміз немесе жайбарақат қалғып-мүлгіп отырған экономика ғылымы саласындағы ғалымдарымыз тіптен аз.

Бастапқыда өзіміз үшін бірнеше мәселені дұрыс тұжырымдап алайықшы. Қазіргі дағдарыстың қайнар-бастаулары қайда жатыр, оның бастапқы себептері неде? Ол үкімет жүргізіп отырған реформалардан және басқа факторлардан туындаған ба? Және, ақыр аяғында біз бүгін тап болып отырған жағдайдан шығатын жол бар ма?

Әп дегеннен-ақ бір мәнді айтайын: дағдарысқа киліктірген реформалар емес, қайта, керісінше, бізге ыдыраған одақтан мұраға қалған дағдарыс одан шығудың

жолдарын іздестіруге итермелеп, реформалар жолына түсуге мәжбүр етті. Біз егемендікке ие болған кезде экономикамыздың іріп-шіру дертіне душар болғанын бір сәт еске түсірейікші. 1986 жылдан бастап КСРО-ның және барлық республикалардың экономикасы барлық өзекті көрсеткіштер бойынша күрт нашарлай бастады. Бірақ біздің санамыз ол кезде осы жәйттің өткірлігін бүкіл болмысымен қабылдай алмады. Біз ел астанасында бәрі де біледі, бәрін де істейді және қажет нәрсенің бәрін де береді деген біртұтас мемлекеттің ауқымдарымен өмір сүрдік. Ол шынында да беретін, бірақ ойсыратып та алатын. Ал соңғы жылдары берген нәрселерінің басым бөлігін сыртқы қарыз ретінде есептей бастады. Қазақстанда жалпыұлттық өнімнің құлдырауы ол кезде 7 процент болды. Бірақ бұл тек алғашқы дабыл қоңырауы еді.

Жария етілген қайта құру іс жүзінде басталмастан қалды, өйткені Кремльде қай жаққа қарап қайта құрылу, қандай түрде және қандай мерзімде қайта құрылу керек екенін білмеді. Бүкіл халық белгісіздік жағдайына дунара болды, мұның шектен шыққан келеңсіз зардаптары болатын. Экономика мен саясатта басталған эксперименттер іріп-шіріген жүйенің күйреуін тездетті, қоғамдық-саяси құрылысты өзгерту және экономиканы реформалау қажеттігін түсінуге жеткізді. Астам держава ыдырағаннан кейін, жаппай дағдарыстың сығымдалған серіппесі одан әрі шиырылып, ақыр аяғында өзегінен шығып кетті де, бізді, бұрынғы одақтас республикалардың бәрін қардай бораған өткір проблемалардың астына көміп салды. Тек қазір ғана, тәуелсіздіктің үшінші жылында, біз, былайша айтқанда, бұрынғы империяның шикізат отары ретіндегі сыңаржақ дамуымыздың бүкіл салдарының салмағын енді ғана оз жан-тәнімізбен сезудеміз.

Оқиғалардың өрбуінің ықтимал нұсқаларын есептеп келіп, әсіресе соңғы жылдары Қазақстан басшылығы Мәскеудің алдына, мәселен, біздің металлургия өнеркәсібімізде үшінші және төртінші өлшемдер құру туралы, жалпы одақтық қорларға ауылшаруашылық өнімін беруді кеміту туралы, басқа салалар мен аяларда дербестікті кенейту туралы мәселелерді талай рет қойғанын еске сала кеткім келеді. Бірақ олардың бірдебірі оң шешімін таппады. Табуы да мүмкін емес еді:

бізді бұрынғы сапада ұстап тұру тиімді болатын, ал мұның зардаптары ешкімді толғандырмаған емес.

Тоталитарлық партиялық-саяси құрылыс күйреді, держава ыдырады, бүкіл құрылымды уысында ұстап келген “жұдырық” ашылды. Бірақ сонымен бірге біз аса қуатты материалдық, қаржылық және инвестициялық тасқындар ретінде келіп жатқан қорек көзінен де айырылды. Одақ үшін қажет өндірісті қоректендіріп келген күретамырлар тірілей қиып тасталды, бұған айырбас ретінде біз өзімізге қажетті кейбір тауар түрлерін алып келгенбіз.

Бірақ осыған басқаша, енді бүгінгі күннің биігінен қарайықшы. Ал бұл қандай да болсын бастаманы тұншықтырудың және шектен шыққан масылдықты тәрбиелеудің аса қуатты құралы болатын, осы масылдық көріністерінен біздің бүгінгі өмірімізде де аяқ алып жүре алмайсыз. Осыған байланысты Өскемендегі Бірінші мамыр митингісінің қарарын еске түсіріп тұрмын. Онда социализмнің идеологиясы мен практикасына қайтып оралу, КСРО-ны қалпына келтіру сияқты талаптар баяндалған болатын. Алайда, егер мәселенің мән-жайына мұқият бойлар болсақ проблеманың астары мынада жатыр. Соңғы жылдардың бәрінде қала Орта машине жасау министрлігі және Түсті металлургия өнеркәсібі министрлігі сияқты одақтық алпауыттардың қажетіне жұмыс істеген өнеркәсіп алыптарының есебінен дамып келеді. Олар адамдарға жұмыс және далаға тыныстіршілік беріп отырды. Енді олар жоқ, сонымен қатар оларға қажет өнімге тапсырыстар жоқ. Республикада ондай өнімді сол көлемде өндіруге қазір қажеттілік те жоқ. Үлбі металлургия зауытында бериллий өндірісі оның экологиялық қауіптілігінің жоғары болуы себепті азаматтардың талабы бойынша жабылғанын еске түсіруге болады.

Бірақ мұндай митингілердің негізгі бастамашылары көп ретте көлеңкеде қалуды артық санайтын басқа күштер болып табылады. Көбінесе осы бұрынғы және қазіргі басшылар, қоғамдық “лидерлер”, өздерінің қарекетсіздігін бүркемелей отырып және күрделі жағдайды пайдалана отырып, көкірегінде өз өндірістерін қайта бағдарлау жөнінде ешқандай идеялары жоқ басшылар көптеген адамдардың басын айналдырып бітті. Рас, осындай, онша үлкен болмаса да бірақ арандату әрекеттерінің дәні әзірше сол аялап өсірген масыл-

дықтың нәрлі топырағына түсуде. Ештеңе өндірместен немесе сұраным таппайтын өнім шығара отырып тұрақты жалақы алу дағдысы бізде әлі де басым.

Өзімізге мынадай сұрақ қояйықшы: осынау “халық қамын жеушілер” бізді қандай социализмге — Сталиннің казармалық немесе болашақ ұрпақтардан бәрін де қарызға алып, шынын айтқанда елді және республикаларды тонаған Брежневтің жалпыға бірдей теңгермешілік социализміне қайтарғысы келе ме? Немесе тонайтын түк қалмаған тек күр уәде ғана берілген Горбачевтің “адам бейнелі” социализміне қайтарғысы келе ме?

Бірақ өткенге қайтып оралудың жоқ екені баршаға аян ғой. Оның үстіне бізде бұл социализм тіпті өткен кездің өзінде де атымен болған емес. Тарихтың қайталануы да мүмкін емес. Егер мұндай кездесетін болса, онда бірінші ретте ол қасірет түрінде, екіншісінде дабыра түрінде болатыны белгілі. Бізге мұның екеуі де жарамайды. Біз нарықтық экономика және демократиялық қоғам құру жолын жете түсініп және бүкіл халық болып таңдап алдық. Бұл жол адамзат өркениет дамуының барлық барысымен талап етілген және оны айқын түсінген сезімімен жүріп отыру керек. Бұл — біздің болашағымыз.

Сонымен қатар осы жолға түскеннен кейін біз оның объективті заңдылықтары, сөзсіз қиыншылықтары арқылы жүріп өту үшін және дүниежүзілік дамудың ережелерімен әрекет ету үшін осылардың бәрін біліп, соған дайын болуға тиіспіз. Мұндайларға шетін атрибуттары тән дағдарыстық құбылыстар да жатады. Бұлардан дүние жүзінің бірде-бір елі айналып өтіп кете алмады. Америка, Франция, Англия, Түркия, Германия, Үндістан және басқа елдер ұлы күйзеліс пен құлдырауды бастан кешірді. Тек сілкіністер күші ғана әртүрлі болды. Нарықтың қалыптасуының барлық “кедергілерін”, мәселен Оңтүстік Шығыс Азияның “жолбарыстары” атанған кейбір елдер ғана жеңілдеу өтті. Жекелеген елдер әскери төңкерістер мен азамат соғысына килікті, Латын Америкасында нақ осылай болды және планетаның басқа да кейбір аймақтарында қазір осылай болып жатыр.

Өз дағдарысымызды жеңе отырып, біз басқалардың тәжірибесін шебер пайдалануға тиіспіз. Бірақ бұл орайда өзгенің практикасын сол күйінде көшіре салу туралы

әңгіме болмайтынын да ескеру керек. Біздің өтпелі кезеңіміздің өз ерекшеліктері бар екені айдан анық, олар ең алдымен экономиканың сыртқы факторларға барынша тәуелді және оның дамуы деңгейінің тым әлсіздігіне байланысты, мұның өзі бұрынғы Одақтың барлық республикалары үшін сипатты жәйт. Алайда дүниежүзілік экономикада болып жатқан процестерді жақсы біліп, талдау жасау міндетті түрде қажет.

Нақты жағдайды басшылыққа ала отырып ілгерілеу бағытын дұрыс таңдау, кезеңдерді шеберлікпен айқындау, тактиканы белгілеу ғана емес, сонымен қатар қажетті тетіктерді кезінде іске қоса білу де маңызды. Жолдауда әңгіме де осы жайында. Оларды сан алуандығы мен күрделілігін айқын да жете түсіну үшін мен, өз көзқарасым бойынша, дамудың оңтайлы нұсқасының аса маңызды бағыттарын атап өтсем деймін. Бұл жұмыстың өзегінде мыналар болады: егеменді мемлекет пен нарықтық экономика талаптарын формальды түрде емес, нақты ескеретін ақша-несие және банк реформаларын жүргізу. Оның өзекті міндеті — жүгенсіз кеткен инфляцияны ауыздықтау және ұлттық валютаны нығайту. Өткен жылдың аяғында біз ұлттық валютаны енгізіп, өз дамуымызда елеулі тарихи бетбұрыс жасадық, сөйтіп біз реформаларды жүргізудің өзіндік және нақты тұтқаларына ие болу құқығына қол жеткіздік. Және жарты жыл ішінде бұл бағытта біраз нәрсе істелді. Жан-жақты қамтитын жекешелендіру бағдарламасын қабылдадық, саудада кеңінен ырықтандыру жүргіздік, экономикаға мемлекет тарапынан араласуды қысқарттық, қаржы-несие саясаты барынша батыл жүргізіле бастады. Қысқасы, қиын жолдан өттік. Әу бастан-ақ бұл шаралар оң нәтижелерін бере бастады.

Бірақ келесі, шешуші қадам жасайтын уақыт туды. Ол теңгені нығайтып, оның нарқын тұрақтандыруға және инфляцияны ауыздықтауға жай ғана бағдарланбауға тиіс. Ол осы міндетке шын мәнінде қол жеткізілуін қамтамасыз етуге тиіс.

Қаржы тәртібін нығайтуға батыл түрде бару керек. Бюджет саласындағы сияқты банктер мен кәсіпорындардың қызметі саласында да осылай ету керек.

Өйтпейінше біз экономиканы сауықтыра алмаймыз, инфляцияның өсуін тоқтата алмаймыз, инвестициялар үшін қаражат болмайды, кредит ресурстары да болмай-

ды. Сонда ауыр дағдарыс пен әлеуметтік күйзеліс кезеңінде онсыз да қатты шайқалған адамгершілік санатымызға дейін бәрі де құнсыздана бастайды. Адамдар өмірі одан бетер нашарлайды. Өректіген гиперинфляция — кез келген экономикалық жүйенің өмір сүруінің соңғы табалдырығы, үмітіміздің толық күйреуі басталады.

Қаншалықты ауыр болғанымен, бізде қаржы тұрақтандырудың бірден-бір жолы қалғанын — айлықақы, зейнетақы және халықты әлеуметтік қорғау жөніндегі жәрдемақы төлеуге жұмсалатын өмірлік аса қажетті қаражатты қоспағанда, мемлекеттің барлық шығынын қысқарту екенін бүкіл қазақстандықтарға барлық жауапкершілікпен айтатын уақыт жетті.

Бұл кәсіпорындарға тікелей де жабық түрде де берілетін дотациялардың кез келгенін тоқтату деген сөз. Олардың бюджеттен қаражат алуы доғарылып, ал кредит нақты әрі тиімді бағдарламалар мен жобаларға шектеулі мөлшерде берілуге тиіс. Зиян шегіп отырған кәсіпорындарды ең таяу уақытта банкроттыққа ұшырату керек. Салықтар мен бажға қатысты жеңілдіктің бәрін жою қажет. Мемлекет кәсіпорындар мен банктердің күмәнді берешектері немесе өтелмеген төлемдерін жабу жөнінде үкімет атынан ешқандай жауапкершілік алмауға тиіс.

Өкілді, сот және атқарушы өкіметтің мемлекеттік органдарын ұстауға жұмсалатын шығынды қысқарту керек.

Екінші жағынан, телекоммуникация мен көлік, энергетика және басқалары сияқты өзекті салаларды реформалау ісіне қатыстыру үшін ірі-ірі шетелдік инвесторларды тарту жөнінде қабылданған шешімдердің жүзеге асырылуын тездету керек. Солар бойынша халықаралық тендерлер өткізу керек. Мұның өзі істі біліп, түсінікті әрі аса тиімді болып жүргізілетін болсын.

Тауарлар мен көрсетілген қызметтің барлық түрінің бағасын босату қажет. Нанның бағасын босата отырып, табысы аз адамдарға оның айырмасын төлеу қажет. Сөйтіп мұның өзі адамдарымыздың осынау тетікті түсініп, қабыл алу үшін оны “сірестірмей”, қайта сауатты да мінсіз атқару қажет. Жалпы алғанда, үкіметтен бюджеттің шығысы мен кірісіне қатаң бақылау жасауды талап етемін. Ал біздің Қаржы министрлігі кірісті қалыптастыруда тым әлсіз, шығыс туралы әңгіме болған кезде тым көңілшек. Ахуал өзгергенімен бюджет

атқаруға келгенде қатаң болуға тиіс. Жеке салалардың немесе экономика аясының пайдасына қандай да болсын қысым көрсетуді немесе қолпаштауды батыл тоқтату керек. Бюджет мемлекеттік саясат тұтқасы, сондықтан оны корпоративтік, аймақтық және мүдделердің ыңғайына көніп, талан-таражға түсіруді тоқтату қажет.

Ұлттық банк жөніндегі жағдайды батыл түрде өзгерту қажет. Біз түрлі мақсаттар үшін онымен жеткілікті уақыт бойы айла-шарғы жасадық. Тек басты мақсат үшін емес. Әуел баста оны Жоғары Кеңеске бағындырдық. Бұдан не шықты? Ол тікелей парламент сессиясына бағынышты болды емес пе? Оған Экономикалық реформа жөніндегі комитет басшылық жасады, ал онда бірдебір банк маманы болған жоқ. Тек жаңа бюрократия үшін әбден қисынды өзгеріс жасалды — "телефон құжығы" партаппараттан парламент аппаратына көшті.

Қазір Ұлттық банктің басқармасына үкімет басшыларын енгіздік. Бірақ бұл да тиімді бола қойған жоқ. Оны қандай да болсын бағыныштылықтан және өкілді де сондай-ақ атқарушы органдардың қамқорлық жасауынан шығару қажет, сөйтіп теңгені тұрақтандыру жөнінде шындап жұмыс істеуін қатаң талап ету қажет.

Мұндай шешімдер қабылдау және нақ осындай бюджетті бекіту маған да, сіздерге де ауыр екенін білемін. Баршамызға қиын соғатынын да білемін. Кәсіпорындар тоқтайды, көптеген жұмыссыздар пайда болады, наразылық білдірушілер болады, тағы да митингіге және басқаларына шақырушылар да табылады, күнәлардың бәріне, ең алдымен мені, әрине сіздерді айыптайтындар болады. Осының бәріне де төтеп беру керек.

Егер біз өз Отанымыздың нағыз патриоты болатын болсақ, дағдарыстан шығуды шындап қалайтын болсақ, және сол арқылы халқымызға лайықты өмір әперуді қалайтын болсақ, біз осы қиындықтардан өтіп, оларға төтеп беруге тиістіміз. Осыдан 50 жыл бұрын, ұлтшыл Германияға қарсы соғыс кезеңінде Ұлыбританияның Премьер-министрі Уинстон Черчилль өзінің халқына арнаған сөзінде былай деген: "Бұл бәрімізден құрбандықты талап ететін ауыр да қиын соғыс болмақ, бірақ бізде басқа таңдау жоқ". Ол бұл соғыста жеңіске жетіп, оның жемісін көру үшін ауыртпалық пен қайғы-қасірет шегуге төтеп беру қажеттігін өз халқынан жасырғысы келмейтінін атап көрсеткен. Қазақстан саяси тәуелсіздік ал-

ды. Бірақ біз енді өзіміздің экономикалық дербестігіміз жолында күрес жүргізудеміз. Сондықтан мен Қазақстанның әрбір азаматынан, бірінші кезекте бізден едәуір күш-жігер жұмсау талап етілетінін сіздерге ашық айтамын.

Бүкіл экономикалық реформаны ұтымды етудің осындай аса маңызды да ең бірінші бағытымен жекешелеңдіру мен жеке секторды қарышты түрде дамыту, бәсекеңі өрістету және өндіріс пен еңбектің қуатты тұтқаларын, әлеуметтік қорғаудың тиімді тетігін жасау саласындағы жаңа міндеттер табиғи түрде етене келіп жанасады.

Құқықтық реформа жүргізу міндеті аса ірі жиынтығымен алда тұр. Ол былайша айтқанда реформалардың экономикалық жиынтығына “тірек” болып қана қоймай, сонымен бірге оны серпінді түрде жүргізу үшін өзіндік бір локомотив ролін де атқаруға тиіс.

Осы міндеттердің бәрін шешу стратегиялық бағыттың сабақтастығын сақтайды. Сонымен бірге ұсынылып отырған саясаттың әрбір жиынтығы, әрбір қыры сапалық жаңа мазмұнмен байытылған. Мақсаттарды алға қою, сондай-ақ оларға қол жеткізу әдістері бойынша да осылай.

Бұларды жүзеге асыру жеңіл болмайтыны және белгілі бір шығын жасаумен ұштастыру мүмкін болатыны даусыз.

Қолданылатын шараларды терең пысықтаудың аса маңыздылығы және олардың орындалуы үшін жоғары жауапкершілік осыдан туындайды. Барлық іс-әрекет және ықтимал нәтижелер мүкіят пысықталып, олардың зардабына алдың-ала талдау жасалуы тиіс.

Халықтың реформаларға қатысу ісіне арта түскен ұмтылысы да біз үшін маңызды фактор болып табылады. Адамдардың психологиясында бірте-бірте болса да, әйтеуір сапалы бетбұрыс болып жатыр. Олар нарықтық қатынастарға барған сайын көп дәрежеде бейімделіп келеді. Соңғы сұрау салудың деректеріне карағанда халықтың 70 процентке жуығы нарықтық өзгерістерге қарай ұсталған бағытты қолдауда. Ал Қазақстан реформалау жолына түскен бастапқы кезеңде бізде оны жақтаушылардың саны 20 процент қана болған еді.

Адамдарымыздың санасындағы мұндай бетбұрыс таңдап алған бағытпен мақсаткерлікпен әрі жүйелі түрде ілгері қадам басуымыз үшін негіз береді.

Менің пікірімше, бүгін таңда алдымызға қойып отырған міндеттерді шешуде өзекті маңызы бар мәселелердің біріне неғұрлым егжей-тегжейлі тоқталғым келеді. Бұл — қоғамның рухани жай-күйі, республикадағы тұрақтылық атмосферасы, ұлттық және азаматтық татулық. Осыдан бір жыл бұрын Қазақстан қоғамының прөгресі мен гүлденіп, көркеюге қарай ілгері басуы негізінде оны топтастырудың жалпы ұлттық идеясын ұсынған кезімде осыны алған едім. Уақыт көрсеткеніндей осы идеяны Қазақстанның бүкіл халқы қолдап отыр.

Ашығын айтайын: Қазақстанның әрбір саясатшысы, әрбір партиясы қоғамдық қозғалысты, әрбір азаматы, егер де біз өзіміздегі қазіргі татулықты, әсіресе ұлттық татулықты сақтап, орнықтырмасак, онда алдымызда шыңырау тұрғанын айқын сезінуге тиіс. Егемендікпен, реформалар ісімен және өзіміз бен балаларымыздың болашағы жайындағы нендей бір армандаумен біржолата қоштасуға тура келеді. Сондықтан біз істі азаматтық бейбітшілік пен ұлттық татулықты бұлдіруге әуестікті қоздыруға тырысатындар еліміз заңдарының бүкіл қаталдығы бойынша қатаң жауапкершілікте болатындай етіп қоюға тиісіз.

Бұрынғы КСРО тарихы мен біздің қазіргі тарихымыз мұндай іс-әрекеттер тұтас халықтың қайғысымен аяқталатынына бәр-бәрімізді үйретуге тиісті болды. Реформалар бағытын жүргізуші басшылардың жікке бөлінген қоғамда белгіленген істі жүзеге асырудың іс жүзінде ешқашан да сәті түспегенін есте сақтауы қажет.

Өтпелі кезеңнің қиындықтары, қайшылықтардың шиеленісуі дағдарысты құбылыстармен қосыла келіп күрделі әлеуметтік-экономикалық жағдайды ықтимал түрде жарылыс катері бар іске айналдырады. Адамдар арасындағы кез-келген қақтығыс дәрі толтырылған бөшкені жағып жіберетін сіріңкеге айнала алады. Әсіресе ол ұлтаралық негізде жасалатын болса. Ал шындығында ұлтаралық қатынастар тек себеп қана болады. Осынау қақтығыстың бәрінің негізінде қылмыстық әрекеттер жатыр. Қарабақ қақтығысы нақ осыдан басталған. Ол кезде Ағдамда екі азербайжан өлтірілді. Бұған кек алу ретінде Сумгаитте жазалаушылар 32 армияның өмірін қиды. Бұдан кейін қақтығысқа екі тараптан да саясатшылар араласты. Шын мәнінде олар ондаған, оған дейін жүздеген, ал бұдан соң тіпті мыңдаған адамдардың

тағдыры мен өміріне түкірмейтін де еді. Енді олар өзінің қара ісін тындырып, саяси аренадан кетті, ал Армения мен Азербайжан арасында азамат соғысы жүріп жатыр. Өз мемлекеттерінің экономикасын көтеріп, өздері мен балаларына қалыпты тұрмыс жағдайын жасау орнына адамдар бірін-бірі өлтіріп жатыр.

Өткен жылы бізде бірнеше қазақты өлтіру қоздырған тобыр чешен халқы тұратын поселкені талқандауға тұра ұмтылған Өскемендегі қақтығысты еске алыңызшы. Сол кезде біз оларды иландыра алдық, қырғын жасауға жол бермедік және ахуалды сақтап қала алдық. Ал бүгін таңда және ертең қалай болмақ? ОМОН-ды және әскерлерді дап-дайын етіп ұстап тұрмақпыз ба?

Бізге күнделікті тер төгіп жұмыс істеу арқылы еліміздегі тепе-теңдікті, тыныштықты және тұрақтылықты сақтаудың сәті түсуде. Бұл үшін зор күш-жігер жұмсап, іс жүзінде жағдайға күнделікті бақылау жасау керектігін жасырмаймын. Бірақ бұл біздің ілгері қадам басуымызға көмектесіп, шет елдегі біздің әріптестеріміздің назарын аударуға, сөйтіп, ең бастысы ішкі өмірімізге тыныштық әкелуде.

Бірақ мына мәселеге өз-өзіміз адал жауап берейікші: адамдарымызды барынша тыныштандырып, олардан да, өзімізден де болашақ үшін алаңдаушылықты қалай да алып тастау үшін бәрін де ескеріп, бәрін де істей алып отырмыз ба? Мен бұл сұраққа мақұлдап жауап бере алмаймын. Ол ол ма, бұл істе жай ағаттықтар ғана емес, сонымен бірге асыра сілтеушілер, қателіктер де аз емес деп санаймын.

Мен үшін өте қиын және республика үшін төтенше маңызды көші-қон мәселесін алайық. Бұл процесс табиғи ғой дегенді жұбаныш етіп, осы проблемаға біршама жеңіл қарап жүрміз деп ойламайсыздар ма? Әрине, адамдарда әрқашан да өзінің елінде болсын, сондай-ақ одан тысқары жерлерге кетумен болсын, тұрғылықты жерін таңдау құқығын жүзеге асыру мүмкіндігі болған. Бірақ осы проблеманың төңірегінде бояуды қалыңырақ жағуға ұмтылу да, сондай-ақ шындықты боямалап көрсетуге тырысушылық та, сөйте тұра еш нәрсе болмағандай сыңай таныту да менің зығырданымды қайнатады.

Статистикаға көз салайық. Ғасырымыздың соңғы ширегі бойында Қазақстан одан кетушілердің саны ке-

лушілердің санынан артатын аймақтар қатарына жатқан еді. 60-шы жылдардың аяғынан бастап мұндай басымдық шамамен 20 мың адамдай болды. Ал 80-ші жылдары 80 мың адамға жетті. Алайда, соңғы уақытта халықтың көші-қонының азаюы күрт ұлғайды, сөйтіп өткен жылы 222,1 мың адамға жетті. Егер бұрын халық тұрақты түрде өсіп келген болса, өткен жылы оның тұнғыш рет азаюы тіркелді. Бірақ мұның себебі неде екені әлі күнге дейін ешкімді толғандырып, не ойландырып көрген емес.

Оның себебі әртүрлі — отбасының жағдайы, жұмыс орнын ауыстыру, оқуға түсу, тарихи отанына қоныс аударға тілек білдіру және тағы басқалары екені түсінікті. Көшіп-қонушылардың құрылымында әскерилердің үлес салмағы едәуір. “Ғасыр құрылыстарына” ұйымдасқан түрде жұмысшы күшін тарту деп аталатынмен бізге жай ғана жұмыс істеу үшін келгендердің арасында кетушілер де аз емес.

Дегенмен әуелі бұл жөнінде ойына да келмеген көптеген адамдардың белгілі бір сәтте психологиялық қолайсыздық сезінетін болғандықтан кетіп жатқанына көз жұмуға болмайды. Ол бәрінен бұрын асыра сілтеушілікке, күрделі әлеуметтік-мәдени бағдарламаларды жүзеге асырудағы асығыстыққа байланысты көптеген факторлардың жиынтығынан құрылады. Және менің айтқандарымның бәрін әлдекімнің қысымына көну деп қабылдауға болмайды. Бұл жіберілген қателіктерді түзету, қалыптасқан жағдайларға ақыл-таразысына салып, өркенниеттілікпен қарау болады.

Бірінші кезекте бұл тіл саясаты мен мемлекеттік тілге қатысты. Бұдан бірнеше жыл бұрын орталық комитеттің идеологиялық басшылығымен үкіметтің бұрынғы құрамы қазақ және басқа тілдерді дамытудың қабылдаған мемлекеттік бағдарламасы қазақ тілін енгізу тәртібі мен мерзіміне қатысты жіберілген асыра сілтеушілікке орай қоғамды бірден дүрліктіріп жіберді. Оның үстіне бұл көптеген қазақтарды да тұйыққа тіреді. Ол шапшаң қайта қарауды қажет етеді деп ойлаймын. Кешіктірмей тіл туралы жаңа заң қабылдау және орыс тілге деген кемсітушілікті алып тастау қажет, ол орыс тілді халықтардың өзінен гөрі қазақтарға және басқа халықтарға дамуы үшін аса қажет. Сонда қазақ тілін дамыту мен оны барлық халықтың үйренуі жөнінде нақты шаралар белгілеу қажет.

Ал жергілікті, сондай-ақ астаналық шенеуніктердің талпынуымен кадр саясатында ол жағы мен бұл жағына қарай қиғаштықтар жіберілгені құпия нәрсе ме? Мысалы, Тіл жөніндегі комитетте 30 қазақтан басқа барлығы үш ғана орыс, екі ұйғыр, бір әзірбайжан істейді. Ал бұл барлық тілді дамытумен және олардың проблемаларымен айналысатын ведомство емес пе. Оның есесіне агроөнеркәсіптік кешенді басқару жөніндегі жоғары ареопатта 15 басшының үшеуі ғана қазақ. Мұндай қиғаштықтар орталықта да және жергілікті жерлерде де орын алған. Сөз жоқ, мұны түзету керек.

Айтпақшы шенеуніктер туралы. Ұқыпсыздықты болдырмау, қабілетсіздердің үкімет басына келуіне тосқауыл қою үшін, барлық шендегі басшылардың жауапкершілігін арттыру үшін мемлекеттік қызметшілер туралы заңда олардың, сондай-ақ үкімет мүшелерінің Отанға және оның мүддесіне адал болуға ант беруін көздеуін ұсынамын. Онда сонымен қатар антты бұзғаны үшін тиісті әкімшілік және қылмыстық шаралар мен санкцияларын қолданылуын қарастыру қажет.

Талапкерлерді жоғары және орта арнаулы оқу орындарына қабылдауда үйлесімсіздікке жол берілді. Бірақ мұнда да кейбіреулер барынша сәтті етіп көрсетуге тырысты. Ономастикалық комиссияның ойластырылмаған, “атқа мінерлік” жұмысы да бүлдіргіштік үлесін қосты. Көшелердің, елді мекендер мен тіпті ірі қалалардың да жаппай аттарын өзгерту бір жақты сипат алды, қоғамдық пікір, халықтың этнографиялық құрамы, ал кейде ғасырлар бойғы дәстүрлері және ең бастысы — бұқаралық сананың психологиясы ескерілмей қалды.

Біздің аса көрнекті ақынымыз Мұқағали Мақатаевтың есімін мәңгі есте қалдыру үшін астананың тарихынан Луи Пастердің есімін-өшіріп тастаудың міндетті болмағанымен келісетін шығарсыздар деп ойлаймын. “Қайта атаушылар” жиырмасыншы жылдары Қазақстанға тырысқақ індетімен күресу үшін француз медиктерінің бір тобы келгенін, олар өздерінің ұлы отандасының ашқан жаңалығы мен вакцинасын пайдалана отырып, осынау зор кесапаттан біздің құтылуымызға көмектескенін білгені жөн еді. Сөйтіп біздің қаламыздың риза болған тұрғындары Пастердің құрметіне осы көшені атаған болатын. Және бұл игілікті миссия осы көшеге орналасқан болатын. Ал суретші Николай Хлудов, этно-

граф Александр Затаевич, композитор Евгений Брусиловский тәрізді жаркын тұлғалардың және басқа да көптеген көрнекті адамдардың есімін лайықты сақтау үшін біз қолдан келгеннің бәрін жасадық па?

Тұрмыс деңгейінде ұдайы кездесетін ұлтшылдық тұрғыдағы кикілжіңдерге біз әлі күнге дейін қалай да мән бермей келеміз. Ал нақ осында бәлкі көп залал жатқан шығар. Ұшқыннан өрт шығатын нақ ортада да осы болар.

Мұның өзі біздің қарым-қатынастардың қарапайым мәдениетіне, адамға деген қарапайым құрмет көрсетуге тәрбиелеумен шын мәнісінде шұғылданбайтындығымыздың айғағы. Бұл белгілі бір ұлтқа ғана тән емес, бұған бәрі де кінәлі. Өз қызметінде әрқилы мәселелер қойғанда көп ретте әдептілік пен ұстамдылық жасай алмайтын орыс қоғамдастықтарының өкілдеріне де кінә қоюға тиісінін. Қазір “ағалы” да, “інілі” де туысқандар жоқ екенін, бәрі заң мен өз орданы алдында бірдей екенін мен талай рет айтқанмын.

Сол “тұрмыс деңгейіне” назар аударатын уақыт жетті деп есептеймін. Ұлттық белгісі бойынша қорлағаны үшін қатаң жазалау керек. Ең бастысы ақыр соңында тәрбие жұмысын жолға қою бала бақшасынан бастап, оны өндіріске дейін тоқтатпау керек. Бұған Білім министрлігінің барлық құрылымдары, депутаттар және, әсіресе, әкімшіліктер қосылуға тиіс. Үкіметке келсек, ол тиісті арнайы бағдарламаны әзірлеуге тиіс.

Бір жақтың да, екінші жақтың да ойластырылмаған іс-қимылдарының шынайы патриотизмнен шалғай жатқанын батыл айтқым келеді. Бір кезде Лев Толстой кейбір жағдайда патриотизм дегеніміз, әсте ізгі сезім бола алмай қалады деген болатын. Бұл кімде кім бір халықтың екінші халықтан артықшылығын өршелене жариялаған мүмкін болады, деп көрсетті ұлы гуманист.

Қандай да бір ұлттың құқығын қорғауға идеялық ұмтылыстан, оны қалай кемсітілуін көрсетуге тырысу әрекетінен көп ретте ұлтшылдық лебі еседі. Осы негізде туған патриотизм тез арада патриоттық айғайға, ал содан кейін ұлтшыл-патриотизмге көшеді, одан фашизмге жарты қадам ғана қалады. Мұның бәрі дұшпанды, ең алдымен, басқа ұлт өкілдерінен іздестірумен ушығады. Ұлтаралық жанжалдың шығуы үшін негіз табылды деген міне осы. Енді істің ең азы ғана қалады, сылтау керек,

оны әрдайым немесе қылмысты элемент, немесе люмпен-пролетариат “ұйымдастыра” алады.

Көші-қон проблемаларына қайта орала отырып, көптеген миллион адамдар үшін Қазақстан шын мәнісінде отанына айналғанын атап көрсеткім келеді. Мұның өзі бағалы адами капитал. Одан айырылу — еліміз үшін үлкен шығын. Республика дамуының экономикалық перспективасына келсек, көші-қонның күшеюі оған елеулі түрде әсер етпек: өйткені негізінен инженерлер, техниктер, мұғалімдер, дәрігерлер, білікті мамандар, әдетте, белсенді еңбек қабілеті жасындағы адамдар көшін кетіп жатыр.

Бізде мемлекет деңгейіндегі көші-қон проблемалары жөніндегі жұмыс бытыраңқы, оны тиісінше үйлестіру болмай отырғанын айтайын, Қазіргі жағдайдың өзі салмақты көзқарасты, ойластырған іс-қимылды, көші-қон департаментінің, Ішкі және сыртқы істер министрліктерінің, қоғамдық ұйымдардың білікті де тыңғылықты жұмыс атқаруын талап етіп отыр. Көші-қонның әлеуметтік-саяси экономикалық зардаптарын ескере отырып, олардың стихиялық түрде ұлғаюын болғызбау үшін көші-қон тасқынын басқарудың пәрменді бағдарламасын жасаған жөн. Біріншіден, көші-қонды тұрақтандырудың халықты жұмысқа қамтумен байланысты бөлігін заң жүзінде ынталандыруды жүзеге асырып, еңбек пен жұмысқа қамту бөлімдерінің жауапкершілігін арттыру керек. Өйткені олардың көмегімен жұмыссыздық проблемалары, демек еңбек ресурстарын бөлу ісі шешілетін болады. Қазақстанға қайтып оралған зейнеткерлерге зейнетақыны қайта қаттау кезіндегі орынсыз әуре-сарсаңға жол бермеу үшін зейнеткерлік заңдарына тиісті түзетулер енгізіп, бұл мәселелерді ТМД-ның басқа мемлекеттерінің парламанеттерімен келіскен жөн.

Бүгінде азаматтық туралы мәселе де өзінің көкейкестілігін жойған жоқ. Ескі парламентке бұл проблемалармен егжей-тегжейлі шұғылдануға уақыт жетпей қалды. Олқылықтарды тез арада түзетуге тура келді. Осы жылғы ақпанда Азаматтық туралы заңға елеулі өзгерістер енгізу туралы Президенттің Жарлығы шықты. Онда азаматтықты қабылдау рәсімі едәуір жеңілдетілді, азаматтық алу мерзімі қысқартылды, азаматтарды тіркеуге қатысты қағидалар баяндалды. Бұған қоса, Мәскеудегі наурыз сапарының барысында азаматтыққа

қатысты Қазақстан мен Ресей арасындағы меморандумға қол қойылды. Осы мәселелерді одан әрі түзетудің барысы Қазақстан мен Ресей парламенттеріне байланысты болды.

Бізге таяу уақытта адамдарды тұрақты орындарына тіркеу мен оларды таңдауына әртүрлі заңсыз шектеулерді алу жөніндегі құқықтық кепілдіктердің тиімді жүйесін құру қажет. Біз заңды деңгейде жергілікті бюрократияның, ішкі істер бөлімдерінің, паспорт қызметінің жұмысындағы әртүрлі бұрмалаушылыққа тосқауыл қоюымыз керек, отанына қайта оралған адамдардың ұлты бойынша бөлінбей азаматтықты қолма-қол алуы туралы мәселені қарау керек деп ойлаймын.

Бұның қажеттілігі тағы да қайта келушілердің көбеюімен де туындап отыр. Көңіл-күйінің әсерімен кеткен адамдар өзіне лайықты іс таппай, кейде дұшпандықпен қарсы алынған және жаңа жерлерде өздеріне көзқарасқа риза болмағандар қайтып келіп жатыр. Кейде олар Қазақстанда адал еңбегімен тапқан барлық мүлкінен айырылып қайтады. Біз олардың жайғасуына көмектесуге тиіспіз. Уақыт бізді асықтырады, өйткені адамдардың өзінің болашағына сенімсіздігі оларды қалу немесе кету мүмкіндігін таңдауға мәжбүр етеді. Көші-қон процестерін және оларды туғызатын себептерді талдаудан мен біздің мемлекетіміздің шешуге күші бар немесе көршілерімен бірге шешуге болатын проблемаларға ғана тоқталдым.

Жоғарыда айтқандарды тұжырымдай келіп, Қазақстан бірегей және өзінің көп ұлттылығымен күшті екенін тағы да еске саламын. Ол көптеген тарихи себептермен қалыптасқан. Мұны біз аттап өте алмайтын ақиқат ретінде қабылдауға тиіспіз. Бұл жерде бірегей сан алуан мәдениет кеңістігі қалыптасты. Оның жетекшілері қос арна болып табылады.

Бірі қазақ мәдениетінің әрі оның құрамдас элементтерінің және, ең алдымен тілдің қайта түлеуінен көрініс береді. Жоғалтып алғанды қалпына келтірудің объективті процесі жүріп жатыр. Республикада өмір сүріп жатқан халықтардың барлығы мұны түсінуге және қабылдауға тиіс. Бұл орайда мұнда келген адамдардың барлығының, оның қалай ерікті немесе күштеумен болғанына қарамастан, осы жерден өз отандарын табуына қазақ халқының қолдан келгенінің бәрін жасағанын

ұмытпауы керек. Ашықтық және жанізгілігі, мұқтаж адамды жылытуға, онымен қолдағы барын бөлісуге даярлық қазақ халқының генетикалық қасиеті болып табылады. Ол ешкімге де және ешқашан жеккөрушілік немесе артықшылық танытып сондай сезіммен қараған емес, ешқашан да ұлтаралық жанжалдың шоғын мазда-туға қызмет еткен жоқ.

Екінші тасқын — орыс тілді мәдениет, орыс халқының ежелден келе жатқан дәстүрі және сан ғасырлық даму барысында солар бойға сіңіргеннің бәрі бұған негіз болып табылады. Бұл мәдениет славяндардың ғана емес, сонымен бірге Қазақстанды мекендейтін барлық халықтардың игілігі, олардың мәдени әлеуеті болып табылады. Мұны жоққа шығаруға әрекеттенгендер, оқшаулануға ұмтылғандар өзін жалпыәлемдік мәдениеттің жанды қайнарларынан бөліп тастамақ.

Біздің қазақтардың, орыс мәдениеті мен әдебиетін мақтанышпен оқып-үйренетініміз әрі танитынымыз ешкімге де құпия емес, ал енді бір жағынан — біздің даламыздың рухы республикада тұратын әрі Қазақстан жүрегіне жақын әрбір адамға терең бойлаған. Сондықтан еліміздің барлық азаматтары үшін өзін-өзі теңестіру деген ортақ — айрықша ұғымның өмір сүріп отырғаны туралы айтуға болады. Біз осы ортақтықты сақтау мен дамыту үшін, біздің ортақ үйіміздегі бейбітшілік пен татулықты бұзуға ұмтылатын кез келген күшке қарсылық білдіре отырып, іс-қимыл жасауға міндеттіміз. Дербес өмір сүретін мәдени тасқындарды тану олардың бір-бірін озара толықтыратынын, озара байытатынын жоққа шығармайды, мұның өзі ассимиляция дегенді де білдірмейді. Қазақстанның алуан мәдениеттілігі қоғамымыздың дамуында прогресшіл фактор болып табылатынына күдіктенуге болмайды. Және біз тарих табыс еткен мүмкіндікті толық дәрежеде пайдалануға тиіспіз. Біздің Еуразиялық тамырымыз шығыстық, азиялық, батыстық, еуропалық тасқындарды біріктіруге және алуан мәдениетілікті дамытудың бірегей қазақстандық нұсқасын жасауға мүмкіндік береді.

Нақты жағдайға қарай біздің парламент әртүрлі ұлттық мәдениет тасқындарының өмір сүруін ескере отырып, мәдениетті дамытудың принципті жаңа базасын құруды қажет деп есептеймін. Заңдарға өзгертулер мен толықтырулар енгізу оның негізіне алынуға тиіс. Ал

оның этникалық белгілер бойынша кемсітушіліктің кез келген формаларына жол бермеуге әрі Қазақстанның барлық азаматтары үшін тең мүмкіндіктер принципін толығынан жүзеге асыруды қамтамасыз етуге бағытталғаны жөн. Барлық этностардың мүдделерін және жалпыұлттық мүдделерді ескеретін заңдар пакетін қабылдамайынша республикада ұлтаралық татулықты баянды етіп, азаматтық бітімді нығайта алмаймыз. Мен бұған терең сенемін.

Біздің ортақ үйіміздегі бітім мен татулықты қамтамасыз ету мақсатында барлық қоғамдық күштердің арасында бәтуаға қол жеткізу қажеттігін ескере отырып, басқа да шараларға баруға болар еді.

Еліміз үшін ең басты бұл міндеттерді шешудің, менің ойымша, екі жолы бар.

1. Яки барлық саяси партиялар мен қозғалыстардың, бұқаралық ақпарат құралдарының арасында ерікті келісім жасау, олар әсіресе мына күрделі өтпелі кезеңде халықтардың сенімі мен достығын, республикада бейбітшілік пен тұрақтылықты нығайтуды өз міндеттеріне алуға тиіс.

2. Яки азаматтардың, саяси және қоғамдық ұйымдардың, бұқаралық ақпарат құралдарының тарапынан қоғамдық-саяси тұрақтылыққа кез келген қол сұғушылығына қарсы заңдық тыйым салу мен қатаң санкция енгізу.

Мен біріншісін таңдар едім.

Жоғарғы Кенес, депутаттар оларды сайлаған адамдардың еркін білдіре отырып, келісімде осындай қадамның инициаторлары бола алар еді. Оның үстіне мұның өзіміз көздеп отырған реформаларды жүргізу үшін өмірлік маңызы бар.

Құрметті депутаттар! Соңғы жылдар біз үшін сыртқы саясат саласында орасан зор жұмыстар уақыты болды. Ең алдымен Қазақстанның бұдан үш жыл бұрынғыдай мемлекет емес екенін атап өтемін. Біз әлемдік қауымдастыққа тең құқылы және тәуелсіз әріптес ретінде танылды. Президент ретінде менің елдің егемендігін қалыптастыру, оның хауіпсіздігін, аймақтық және халықаралық ұйымдардағы халықаралық беделін нығайту үшін біраз күш жұмсауыма тура келді. Қазақстанның сыртқы дүниемен өзара қарым-қатынасының шарттық-құқықтық базасы дамыды, же-

текші ядролы державалар — АҚШ, ҚХР және Ресей тарапынан хауіпсіздік кепілдігі қамтамасыз етілді.

Қазақстанның Стратегиялық шабуыл қару-жарағын шектеу мен қысқарту туралы шартқа, Орта және таяу қашықтықтағы ракеталарды жою туралы шартқа, Еуропалық кәдімгі қару-жарақ күштері туралы шартқа қатысуы, сондай-ақ Жоғарғы Кеңестің 1993 жылғы желтоқсанда ядролық қаруды таратпау туралы шартты бекітуі — осының бәрі әлемде оң әсер туындатты. Әрі республиканың әлемдік қауымдастыққа тұтасуының жаңа мүмкіндіктерін ашты.

Бұл орайда бастаған жұмысты жалғастыра отырып, бізге сыртқы саясат бағытын тереңдете түсу керек. “Бүгінде өзімізді әлемдік саясатта қандай дәрежеде бөліп көріп отырғанымыздың” проблемаларын өзіміз ғана түсініп қою аздық етеді. “Халықаралық әріптестердің бізді қалай көріп отырғанын” білу және ескеру қажет. Дәлірек айтсақ — “жаңа әлемдік шаруашылық құрылымында қандай орынға ие бола алатынымызды” білуіміз керек.

Қандай қиын болмасын, тап биылғы жылы сіздермен бірге өзіміздің сыртқы саяси стратегиямызды ақырына дейін құрып, әлемдік геосаяси кеңістіктегі өз орнымызды айқындауға тиіспіз. Бүгін таңда Америкада, Еуропада және Оңтүстік — Шығыс пен Орталық Азияда жаңа ғаламдық экономикалық аймақтар қалыптасып келеді. Өзінің аумағы, шикізат ресурстары және басқа факторлары жөнінен Қазақстан барлық Орталық Азия сияқты, біздің өзіміз үшін қызықты елеулі геосаяси және экономикалық проблемалары шешуге сөзсіз тартылатын болады.

Ұрпақтарымызға қандай мемлекет қалдыратынымыз осы күрделі жағдайда сіздермен бірге қандай қадам жасайтынымызға байланысты. Тап осы аспект АҚШ-қа, Германияға, Францияға, Англияға, Жапонияға және Ресейге мемлекеттік сапарлар кезіндегі, сондай-ақ Қытай үкімет делегациясының бізге ресми сапарындағы келіссөздер сериясының ең басты өзегіне айналды. Біздің ҚХР мен Қазақстан арасында шекараны заңдық ресімдеу туралы шартқа қол жеткізуіміздің тарихи мәні бар.

Біздің сыртқы саясатымыздың ұзақ мерзімді аспекттерінің бірі бүгінде Азияда күш алып келе жатқан терең экономикалық процестерді қамтиды, ал құрлықтың

саяси өмірінің жоғары қабатында ол, менің ойымша, осы ғасырдың аяғында ғана қылаң береді. Мен Азиялық құрлықта өріс алып келе жатқан экономикалық тұтасу процесін айтып отырмын. Ерте ме, кеш пе, бізде де, Азияда да бүкіл құрлықтың ауқымындағы үйлестіру және тұтастыру жөніндегі арнаулы жұмыстар туралы, бәлкім тіпті Азиялық ортақ нарық құру туралы мәселе қойылады. Біздің тарапымыздан Азиядағы өзара іс-қимыл мен сенім шаралары туралы кеңес ұйымдастыру жөніндегі жұмыс табандылықпен жалғастырылуы керек.

Және, әрине, біздің сыртқы саясатымыздың маңызды аспектілерінің, бірі кеңестік кезеңге дейінгі елдермен қатынасы болып табылады, өйткені Қазақстандағы ішкі жағдай едәуір дәрежеде геосаяси факторлармен айқындалады, олардың неғұрлым маңыздылары республиканың ТМД-дағы айрықша жағдайы, Ресеймен, Орталық Азиядағы бауырлас мемлекеттермен өзара қарым-қатынасы болып табылады. Қазақстанның, Өзбекстанның және Қырғызстанның арасындағы бірыңғай экономикалық кеңістік туралы келісімді айрықша атап өткім келеді, ол өзінің оң нәтижелерін беріп те жатыр.

Биылғы жылдың наурыз айында Мәскеу қаласында болып өткен Қазақстан — Ресей келіссөздері мемлекетіміздің қарым-қатынасындағы жаңа маңызды кезең деп есептеуге болады. Ресей демократия мен нарықтық реформалық жолын таңдап алды, бұрынғы одақтың империялық әрекеттерінен үзілді-кесілді бас тартты. Және бұл қанағат сезіміне бөлейді. Ресеймен іс жүзіндегі стратегиялық игілікті қатынаста болу — халқымыздың мүддесіне сай келеді.

Қазір Достастықты барынша пәрменді, жұмыс істейтін бірлестікке реформалау қажеттігі айқын болып отыр. Оның үстіне ТМД елдерінің саяси аксүйектер мен халықтарының ұмтылыстары арасында алшақтық орын алып отыр. Достастықта халықтың басым бөлігі интеграцияға қосылу ниетінде, ал осы кезде кейбір саяси топтар мемлекеттік оқшаулануды нығайтуға ғана бағдар ұстауда. Қысқасы, қалыптасып отырған жағдай интеграцияның ескі, ешнәрсеге міндеттемейтін формаларынан Достастықты дамытуда сапалық тұрғыдан жаңа кезеңге көшу қажеттігін талап етуде. Менің Еуразия одағын құру жөніндегі бастамам осыған бағытталған. Оны қалыптастырудың жобасы таяуда баспасөзде жарияланды

және ТМД-ның барлық мемлекеттер басшыларына жолданды. Оның негізгі ережелерін біздің парламенттің Үйлестіру кеңесіне одан бұрын баяндап бергенмін.

Басқа мемлекеттер сияқты Қазақстан да осы идеяларды жүзеге асыруға мүдделі екендігін ешкім де теріске шығара алмайды. Экономикалық тұрғыдан алғанда шаруашылық байланыстарының жаппай бүлінуінің зардаптарын жеңуге болады. ТМД-ның оңтүстік шептеріндегі тұрақсыздық аясында Еуразия одағын құру одаққа мүше барлық елдердің сыртқы хауіпсіздігін қамтамасыз етудің кепілі бола алар еді. Бұл әрбір мемлекеттің ішкі саяси тұрақтылығының қажетті шарттарының бірі. Соғыс қимылдарын тоқтатуды, экономикалық қоршауды және белгілі бір мемлекет тарапынан қуғын-сүргін әрекеттерін тоқтатуды ұсыну Еуразиялық одаққа кірудің міндетті шарттарының бірі болуы тегін емес. Мемлекеттердің қорғаныс кеңістігі шеңберіндегі бірлескен күш-жігері ықтимал мемлекетаралық және мемлекет ішіндегі жанжалдардың алдын алу және оны өшірудің пәрменді тетігін жасауға мүмкіндік берген болар еді. Осы мақсатпен ұлттық қарулы күштерді сақтай отырып, мемлекетаралық бейбітшіл күштерді құру ұсынылады. Интеграцияның жаңа деңгейі қас-қағым сәтте жаңа мемлекеттердің шекараларымен бөлініп қалған көптеген адамдардың күн сайынғы проблемаларын шешуге мүмкіндік береді. Әдеттегі адами байланыстарды қалпына келтіру, бір кездері бұрынғы елдің біртұтас кеңістігіндегі адамдардың өмірін жарасымды ету — осының бәрі сайып келгенде терең ізгілікті мақсатқа ие. Менің бастамамның басты мәні де осында.

Еуразиялық одақ идеясын оған енгізілетін ықтимал түзетулерді ескере отырып жүзеге асыру кезінде біздің халықтарымыз жалпы әлемдік интеграциялық процестер арнасына табиғи түрде енер еді. Мұның өзі елдер мен халықтарды біріктірудің өркениетті жолы болар еді.

Еуразиялық одақ түрінде Совет Одағын қалпына келтіру әрекеті жасалып жүр-міс деген өсек-аяң мүлдем негізсіз. КСРО екі өзекті жотада — жоспарлы экономика мен тоталитарлық жүйеде жасалған болатын. Қазір оның екеуі де талқандалды. Ал нарық пен демократия негізінде алпауыт — мемлекет, империя — мемлекет, ешқандай бой түзей алмақ емес. Ендеше осы үрейлер мен күрсіністердің бәрі бос нәрсе.

ТМД-да болып жатқан нәрселерді ескере отырып парламентшілер мемлекетаралық қатынастар проблемаларынан шет қалмауға тиіс. Біздің парламент бұл міндеттің өз қызметіндегі өзекті бағыт болуын ойластыруы қажет.

Тағы да бір маңызды тақырыпқа тоқталғым келеді. Әңгіме Отанның қиын, тарихи бетбұрысты кезеңінде оның тағдыры үшін өкімет орындарының, қандай қызмет атқарсақ та біздің әрқайсымыздың асқан жауапкершілігіміз жайында болып отыр. Ең алдымен бізде өкімет Конституцияға сәйкес — біреу екенін, атап көрсетемін, оның заң шығарушы, атқарушы және сот билігі тармақтары бар екенін айқын түсінуге тиіспіз. Бұл, қазақтар айтатындай: “Бәйгеге қосарына жүк арта, жүк артарыңды бәйгеге қоспа” дегенді білдірмейді. Әйтсе де осы ежелгі нақылда және халық кемеңгерлігінде өзінің терең мәні бар. Оны кей-кейде еске алып отыру артықтық етпейді.

Өкінішке қарай, кең тарап кеткен аксиома бойынша біз әлі күнге дейін өкімет билігін бірінші, екінші, үшінші, төртінші деп және солай бөлумен келеміз. Осыдан келіп бұлдыр жауапкерлік, өзара өкпе-наз туып, кінәлілерді іздестіріп жатамыз, бұл ешқашан да жақсылыққа жеткізген емес. Сондықтан осындай “нөмірлі” қисынмен жүре беретін болсақ, онда қиыншылықтан арыла алмаймыз, оны барған сайын күрделілендіріп, халықты жаңа жоқшылықтарға душар етеміз. Тек бір мақсатқа қатаң бағдар ұстай отырып, барлық өкіметтік құрылымдардың іс-әрекеттерінің үйлесімділігін қамтамасыз ете отырып, біз алдымызға қойылған міндеттерді орындап шыға алатынымызға кәміл сенімдімін.

Президенттен бастайын. Бүкіл халық сайлаған мемлекет басшысы ретінде мен елде болып жатқан нәрселердің бәріне жауап беремін. Конституцияны сақтау кепілі бола отырып, азаматтардың онда көзделген құқықтары мен бостандықтарының кепілі бола отырып мен бар күшімді өкімет билігінің барлық тармақтарының айқын өзара іс-қимылын қамтамасыз ету үшін жұмсап келемін және жұмсай беретін боламын. Өкімет билігінің барлық тармақтары өздеріне тапсырылған іс үшін халық алдында толық жауап беретіндей, істі осылай етіп қою ниетіндемін.

Бірақ менің елдің экономикалық өміріне қатысуым сапалық тұрғыдан жаңа нысандарда көрінетін болады. Ең алдымен Президенттің заң шығару бастамалары арқылы көрінеді. Бұл жылға ондай бастамалар айқындалды. Белгіленген график бойынша заң жобасының пакеттері әзірленіп жатыр.

Жоғарғы Кеңес президенттік республика талаптарына қолайлы тұрақты жұмыс жасайтын кәсіби парламент тұжырымдамасын іс жүзіне асыруы қажет деп есептеймін. Қазақстанда жүргізіліп жатқан заң шығару саясатының мүдделеріне екі палаталы парламенттік құрылым барынша жауап береді деген үлкен сенімдемін. Бұл ведомстволық немесе аймақтық қызметке, ал кей жағдайда белгілі бір жоғары лауазымды чиновниктің мүддесіне арнап жазылған шикілі-пісілі заңдарды қабылдаудың қатып семген тәжірибесінен арылуға мүмкіндік береді. Әрине мұнымен қатар заң шығару қызметінде популизм көріністері де тыйылады. Бұл жағдайда мемлекеттік те, аймақтық та мүдделер жарасымды үйлесім табатын жағдай туады деп айтуға толық негіз бар.

Екі палаталы парламент құрылымы кезінде белгілі бір дәрежеде бүкіл заң шығару процесінің қиындайтыны да сөзсіз. Алайда мұны жақсы фактор деп бағалаған жөн. Заңдарды қабылдаудың алдында міндетті түрде қоғамның жағдайы мен дамуы, басқа елдердің заң шығару тәжірибесі терең де салиқалы түрде талданады.

Бұл контексте кейбір мемлекеттік органдардың мәртебесі мен өкілетін түзету, оларды құру мен бағыныстылық схемаларының мәселесі шығады. Белгілі бір дәрежеде Президенттің мемлекеттік билік тармақтарының өз іс-әрекеттеріне жауапты және бұған қоса төрелік қызмет тапсырылған мемлекет басшысы ретіндегі конституциялық өкілетін нақтылау қажет болады. Сондықтан да Президент импичменті мен оның парламент қызметін тоқтату құқығы туралы мәселелерге қайта оралу дұрыс болар еді.

Мұнан әрі, іс жүзіндегі заңдар сындарлы түзетулерді қажет етіп отыр. Мұндағы айтылып отырған жағдай олардағы кереғарлықтар мен айқын анахронизмді жою. Практика біздің заңдарымызда экономикалық ортаға сәйкес емес, әдейі де, сондай-ақ де-факто кездесіп отырған қағидалар мен нормалар шектен тыс көп екенін

ашып отыр. Бұл туралы көп айтылып жүр. Соның ішінде парламентте де көп айтылуда. Бұл проблеманы практикалық жұмыс арнасына қоятын кез жетті. Мемлекеттің құқықтық әрекетінің тиімділігін ғана емес, заң шығарушы өкіметтің беделін төмендететін заңдағы бүкіл жалған дәлелдеулерден арылуы қажет.

Және де, сайып келгенде, барлық заң шығару блогын реформалауға кешенді және өзара келісімді сипат беру керек. Айталық, білім немесе денсаулық сақтау, кәсіпкерлік немесе халықты әлеуметтік қорғау заңдардың қайсысындағы болмасын қағидалар салықтық немесе банктік заңдарға сәйкес болуы керек. Мәселен ауылды, селоны және агроөнеркәсіп кешенін қолдау туралы заңға орындалуы мүмкін емес қаншама нәрсе енгізілген, сондықтан да заң түкке аспады. Біздің заңдарымызда жалпы былық өте көп. Бір заң кейде екінші заңмен үйлеспейтіні былай тұрсын, тіпті қайшы келіп жатады.

Осыған байланысты парламент заң шығару қызметінде реформаны жүргізу мен тереңдету жөніндегі жалпымемлекеттік стратегиядан туындайтын бағдарлы нысананы ұстануы тиіс деп есептеймін. Заң шығару процесінің нақты, тиімді технологиясын дайындау керек, қажет болған жағдайда міндетті түрде сақталуға тиісті қатаң регламент орнатылуы керек.

Заң актілерінің барлық жобаларын, Жоғарғы Кеңестің қарауына Министрлер кабинеті дайындап енгізетін тәртіп болуы керек. Бұл орайда заң шығару бастамашылдығының құқығы барлардан ол алынбайды. Жоғарғы Кеңес комитеттері сараптама жасап, сонан соң бұл актілерді сессияның қарауына береді.

Мұндай принцип бұрын да болған дерсіздер. Иә, бірақ онда негізгісі болмаған еді. Ал бұл негізгінің сыры мынада: заң жобасына жан-жақты мұқият әзірленген барлық тұтқалары заңға қатысты актілер мен басқа да нормативтік құжаттардың жобалары, ұйымдық құрылым, құқықтық, экономикалық және осы заңды қорғайтын фискальдық шаралар мен тағы басқалар жөніндегі тұтқалар қоса көрсетілуі қажет.

Әрине, бұл үкіметке көп салмақ жүктейді және жұмысқа сан түрлі саладағы мамандарды тартуды қажет етеді. Бірақ бұл іс үшін қажет. Тек белгілі бір заңды қабылдап енгізгеннен кейін ғана оны орындайтын барлық

мемлекеттік машина бірдей сәтте кешенді түрде іске қосылады, заңдар тоқтаусыз өз рөлі мен қызметін атқара бастайды.

Сот билігі бойынша. Үстіміздегі жылдың өзінде-ақ бізде оның бүтіндей және түбегейлі реформасын жүргізу қажет. Соттарды жалпы және арбитраждық деп бөлуден бас тартып, соттардың ауыстырылмау принципін заңды тұрғыдан бекіту және сонымен бірге оларды әділ қазылық жасауға қабілетсіз болған жағдайда қызметінен босату нормасын енгізу қажет. Сонымен бірге судьяның жоғары мәртебесімен сыйыспайтын іс-қимылдары үшін де босату нормасын енгізу керек. Бұл үшін, сондай-ақ соттарды ұйымдық жағынан нығайту үшін, біз Президенттің жанынан Жоғарғы сот кенесін құруға келуге тиіспіз. Оның ұсынысы бойынша, атап айтқанда, судья қызметіне кірісудің процедурасы өтетін болады.

Атқару өкіметі хақында әңгіме ерекше. Үкімет алдында тұрған міндеттерге жеке-жеке тоқталудың қажеті жоқ деп ойлаймын. Жолдауда көзделген бағыттар мен шаралардың басым көпшілігін оның жүзеге асыруына тура келеді. Оған барлық жұмыстардың негізгі салмағы түседі. Бұл күнделікті ауыр және көп жағдайда алғысы жоқ істер. Қалай болғанда да бұл оның жүгі, сондықтан оны сүйреуі тиіс.

Ал, бүгін үкіметті сынауға қатысты мәселеде әсіресе, жалқаудан басқаларының бәрі қатысты. Сынның бүкіл сан-салалы ауқымына қарамастан, іс жүзінде ол бір ғана платформаға негізделді: ол атқарушы өкіметтің жүргізіп отырған бағыты қате-міс. Дұрыс бағыт таңдау жөніндегі ұсыныстар жағдайы мәз емес. Оның үстіне ұсыныстар да ой тереңдігімен, сындарлы идеялардың көптігімен ерекшелене қойған жоқ. Олардың мәні көп жағдайда өзіндік алмастыруларға сайып жатты: бағаның жіберілуі жаман — демек реттелетін баға қажет; теңгенің бағамы төмендеп кетті,— демек оның өзгермелік бағамын тұрақтыға ауыстыру қажет. Тағы да сондай ұсыныстар.

Сондықтан үкімет менің тапсырмам бойынша дағдарысқа қарсы шаралардың жаңғыртылған бағдарламасын әзірледі, ол сіздерге баяндалады. Мен оны ең жуық арада бекітуім керек.

Үкімет өзінің бүкіл қызметін сындарлы түрде қайта құрғалы отыр, оған сену керек, оның жұмысына да

қатаң да жүйелі бақылау қою керек, қажет болса іс ба-
рысында түзетіп, қажетті көмек көрсету керек.

Министрлер кабинеті аталған бағдарламаны талдап жасау кезінде құрылған пікірлестер командасы болуға тиіс. Бұл команда толығымен және оның экономикалық ұйытқысы бірінші кезекте өз идеяларының енгізілуіне жауапты. Ол Президенттен, парламенттен және халықтан, айталық 15-айға, өз бағдарламасын жүзеге асыру жөнінде карт-бланш алуы керек.

Ал осы уақыттың ішінде менің де, парламенттің де, Министрлер кабинеті мүшелерінің де өз міндеттемелерін орындауға байланысты жауапкершілік тұтқалары мен инараларын әзірлеуге уақыты болар деп ойлаймын.

Біз оқиғалардың тосыннан белең алуын күтпей, жинақтап айтқанда, реформаларды жақтайтындардың коалициясын бірден құруға кірісуіміз керек дегенді қайталап айтпақпын. Одан мен үкіметтің барлық тармақтары мен сындарлы іс-қимылын жасап жатқан қоғамдық-саяси күштерді көріп отырмын. Осылай, тек осылайна ғана біз Қазақстанды ХХІ ғасырдағы өркениетті мемлекетке, әлемдік қоғамдастыққа тең құқықты да лайықты серіктеске айналдырудың ұзақ мерзімді нысаналы бағдарламасын жүзеге асырудың тұрақты негізін құра аламыз.

Сөзімнің қорытындысында президент Джон Кеннедидің кезінде Америка халқына айтқан: “Еліңіз сіз үшін не істей алады деп сұрамаңыз, одан да өзіңізден еліңіз үшін не істей алатыныңызды сұраңыз”— деген сөзін айтқым келеді.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЖОҒАРҒЫ КЕҢЕСІНЕ ЖОЛДАУ

НАРЫҚТЫҚ ҚАЙТА ҚҰРУЛАРДЫ ЖЕДЕЛДЕТУ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАҒДАРЫСТАН ШЫҒУ ШАРАЛАРЫ ТУРАЛЫ

Қазақстан Республикасы Конституциясының (10-бөлігінің 78-бабы) негізінде Қазақстан Республикасының Президенті Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесіне осы Жолдауын жіберіп отыр.

Жолдауда елдің ішкі ахуалы мен Қазақстанның сыртқы саяси жағдайына, қайта құру процестерін жүзеге асыру, әлеуметтік-экономикалық реформалар жүргізу барысына, жоғары мемлекеттік өкімет органдарының нарықтық экономикалы демократиялық мемлекет орнатудағы стратегиялық бағытты жүзеге асыру жөніндегі қызметіне саяси баға беріліп отыр.

Жолдауда экономикалық, әлеуметтік және қоғамдық өмірдің барлық аясында реформаларды дәйекті жүргізу, Қазақстанның мемлекетігін және оны мекендейтін барлық халықтардың қоғамдық-саяси бірлігін нығайту саласындағы мемлекеттік саясаттың өзекті бағыттары айқындалған. Саяси және экономикалық мақсат тужырымдалған, өкімет пен басқару органдарының алдына қайта құрудың келесі жаңа кезеңінде осы мақсатқа жету міндеттері қойылған.

Бұл Жолдау мемлекеттік биліктің барлық тармақтары мен қоғамның барлық күштерін топтастыруға, барлық саяси партиялардың, қозғалыстар мен бірлестіктердің күш-жігерін, мемлекеттің барша оңды әлеуетін ұлттың алдында тұрған басты міндетті — елді терең дағдарыстан шығару, реформаларды одан әрі тереңдете түсіп, демократияны қалыптастыру, Қазақстан Республикасының егемендігін нығайта беру міндетін шешуге жұмылдыруға бағытталып отыр.

I. РЕФОРМАЛАР БАРЫСЫНЫҢ ЖӘНЕ ЕЛДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫНЫҢ БАҒАСЫ

1. Осыдан екі жылдан сәл астам уақыт бұрын ТМД-ның басқа елдері сияқты Қазақстан да экономикалық қатынастарды реформалаудың түбегейлі шараларын жүзеге асыруға кірісіп, әміршіл эконмиканы нарықтық экономикаға айналдыру жолында едәуір ілгері басты. Ескі жүйенің негіздері қазірдің өзінде бөлшектелді, ал қайта құру процесі шын мәнінде тұрлаулы сипатқа ие болды.

Мәжбүр ету құрылымы мен өндірісті ұйымдастыру, ресурстарды, материалдық игілік пен еңбекті орталықтандырып бөлу жүйесі бөлшектелді.

Бағаны пәрменмен белгілеуден едәуір дәрежеде нарықтың сұранысын бейнелейтін еркін түзілетін баға жүйесіне көшу, негізінен, жүзеге асырылды. Әлеуметтік маңызды тауарлар мен көрсетілетін қызметтің шағын тізбесі ғана мемлекеттік тұрғыдан тікелей реттеліп отыр. Мұның өзі сақталатын болады.

Материалдық өндіріс пен қызмет көрсету салаларында еңбекақы мөлшеріне мемлекеттік шектеу алынды.

Сыртқы саудадағы “темір перде” жойылды, ол едәуір деңгейде монополиясыздандырылды. Елдің экономикасына қосылып жатқан шет ел инвестициялары ұдайы өсіп келеді.

Өркениетті стандарттарға жуықтату мақсатында бюджет пен банк жүйесінің түбірлі реформасы одан әрі жүргізілуде.

Валюта мен несиелік капитал нарығы жедел қалыптасып келеді, еңбек пен тұрғын үй нарығы да өзі ауқымын кеңейте түсуде.

Меншік қатынастарының реформасы да одан әрі жалғастырылып келеді. Қазіргі кезде мемлекет иелігінен алу процесі қауырт жүріп жатыр және мемлекет кәсіпорындарын одан әрі жекешелендіруге қажет жағдайлар әзірленуде.

Жеке меншік институты да барған сайын өзінің нақтылы бейнесін тауып, экономикалық қатынастар саласында және қоғамдық салада күннен-күнге мемлекеттік меншікпен бірдей тең құқықтар алып отыр.

Еліміздің заңдары да нарықтық экономика мен демократия принциптерін орнықтыру бағытында айтарлықтай өзгерістерге ұшырады.

Экономикадағы және қоғамдағы түбегейлі қайта түлеулер уақыты жағынан егемендік алуымызбен, мемлекеттігіміздің қалыптасуымен, өкімет пен басқаруды реформалаумен түспа-түс келді.

Елдің жаңа жағдайын парықтау, стратегиялық пайымды қалыптастыру, ұлттық мүдделер мен мемлекеттік басымдықтарды түйсіну процесі жүріп жатыр. Жалпыодақтық мүліктің бөлісі іс жүзінде аяқталды. Қазақстанның ұлттық байлығының ауқымы айқындалды, өзіміздің алтын-валюта резервтерімізді жинақтау процесі жүріп жатыр.

Ұлттық валюта — теңгенің енгізілуі арқылы еліміздің экономикалық тәуелсіздігіне қол жеткізу, оның қаржы-кредит жүйесін реформалаудағы неғайбылдықты жою бағытында аса ірі қадам жасалды. Дәл осы сәттен бастап үкімет пен Ұлттық банктің экономикадағы істің жайы үшін дербестігі мен жауапкершілігі туралы әңгіме қозғауға болады

Атқарушы билік жүйесі түбірінен өзгерді. Мемлекет тарихында тұңғыш рет президенттік институт құрылды. Үкіметте нарықтық реформаларды жүзеге асыруға қажет жаңа мемлекеттік басқару органдары құрылды. Керісінше, қажеті болмай қалған, тіпті кей кезде түлеу процесірін тежейтін құрылымдар таратылды.

Мемлекеттік қалыптасу мен нарықтық реформаларды Жоғарғы Кеңес заңдық тұрғыдан қамтамасыз етті, оның құрылымы мен қызметі де принциптік тұрғыдан жаңа сипатқа ие болды.

Сот жүйесі де елеулі өзгерістерге ұшырады, оны реформалаусыз мемлекеттің жаңа заңдарының сақталуы мен орындалуын қамтамасыз ету, құқықтық қоғам құру мүмкін емес.

Елдің жаңа Конституциясының қабылдануы қоғамның өзгерістерге, азаматтардың саяси және экономикалық бостандығына деген ерік-жігерін түпкілікті құқықтық тиянақтауды паш етті.

Бүгінгі күні Қазақстан бұрынғыдай халықаралық қатынастардың жасқаншак, көпшілікке беймәлім субъектісі емес. Біздің жас мемлекетіміз әлемдік қауымдас-тыққа өзінің геосаяси жағдайына, аса бай ресурстық

әлеуетіне, ұлы державалармен көршілігіне және білім деңгейі биік халқының сан түрлі этникалық құрамына сәйкес тұрақты орын алу үшін серпінді жұмыс істеуде.

Халықтың, шаруашылық жүргізуші субъектілер мен мемлекеттік институттардың нарық жағдайындағы тіршілікке бейімделуі жүріп жатыр, адамдардың санасы мен сезім жүйесінде терең өзгерістер болып, игіліктер қайта бағалануда.

2. Қазіргі кезде Қазақстан өзінің ауыртпалығы жағынан айрықша тарихи кезеңді бастан кешіруде. Оның айрықшалығы мынада болып отыр, біз қилы себепті объективті сипаты бар аса ауыр экономикалық және әлеуметтік дағдарысқа тап болдық.

Біріншіден, дағдарыс — нарықтық экономикамен біте қайнасып жатқан құбылыс. Дамудың нарықтық үлгісіндегі барлық дамыған елдер әлсін-әлі және қазірдің өзінде де дағдарыстың қандай да бір нысандарын бастан кешіріп отырады. Оның ауыртпалығын жеңілдетуге және зардаптарын азайтуға, одан шығудың қарқынын жеделдетуге болады, бірақ әзірге дағдарыстан олардың ешқайсысы құтылған емес. Біз өзіміздің экономикалық жолымыздың басын, өкінішке орай, дағдарыстық сәттен бастадық.

Екіншіден, Қазақстан экономиканы басқарудың түгесіліп біткен әкімгерлік әдістерінің дерттері асқындырған дағдарысты ауыр көріністер айқын біліне бастаған кезде егемендікке ие болып, дербес дамуға бағыт алған еді.

Үшіншіден, біз басымыздан кешіріп отырған дағдарыс бұрынғы экономикалық жүйенің ыдырауының және сапалық тұрғыдан жаңа жүйені қалыптастыру қажеттігінің тумасы.

Мемлекеттің өндіріс, өнімді бөлу мен тұтыну процесстерінің бәріне әкімгершілік араласу міндеттерін атқарудан күрт бас тартуы бұрынғы экономиканың мейлінше дәрменсіздігін, оның жаңа құндылықтармен және тиімділік түсінігімен сыйыспайтындығын бірден айқын көрсетіп берді, әрі оның құрылымындағы рабайсыз үйлесімсіздіктерді бар бедерімен бейнеледі.

Жаңа экономика, оның нарыққа бағдарлануы Қазақстанның ұлттық мүддесін қамтамасыз ету үшін толып жатқан кәсіпорындар мен ірі өндірістердің керек еместігін бірден көрсетті. Тұтас салалар мен шағын салалар: жекелеген өндіруші, металлургия мен машина

жасау өндірістері, химия мен мұнай-химия өнеркәсібі, құрылыс материалдары өнеркәсібі және басқалары экономикадағы баяғыдағы баянды әрі бұлжымастай көрінген орнынан айырылды.

Телекоммуникациялар жүйесінің әбден артта қалғаны, көлік пен байланыстың іс жүзінде барлық дерлік түрлерінің, сыртқы рынокқа шығатын сауда жолдарының, тауарлар, капитал мен жұмыс күшін әкелу мен әкетуге арналған арналардың тұралағаны да айқын білінді.

КСРО-ның ыдырауы экономикадағы дағдарыстың ұшығуының негізгі себептерінің бірі болды. Егемендік алған кезде Қазақстанның экономикасы Одақтың тұтас та мызғымас экономикасының өзіне тән оқшау міндетін орындайтын бір “тілімі” ғана болатын.

Біз мұраға біртұтас жалпыодақтық халық шаруашылығы кешенінің бір бөлігін, шын мәнісін айтқанда, КСРО құрамындағы аймақтық еңбек бөлінісінің империялық коммунистік идеологиясын айқын бейнелейтін экономикалық “адуын абақтыны” алып қалдық. Оның құрамында мүлде далиған, дамыған өндіруші әрі аграрлық-шикізат секторы бар, құрылымы сансыратарлық, өз халқының мұқтажы мен қажетінен басқаның бәріне бағдарланған Қазақстан аталатын “арал да” бар еді. Өзі сияқты осындай “аралдардың” қажетін қамтамасыз ете отырып, Қазақстан болса, олардың есебінен орталықтың еркінің ығытымен өз сұранысының да басым бөлігін қанағаттандырып отырды.

Қазақстан экономикасы одақтық бюджеттен бөлінетін субвенциялар мен дотациялар түріндегі (КСРО өмір сүрген соңғы жылы бұлар республикамыздың бюджетінің 6,1 бөлігін құрады), сондай-ақ қаржы ресурстарының ведомстволық көздері сияқты бұрынғы қорек беруші ортадан айырылды. Әсіресе ведомстволық көздердің болмауы бұрын одақтық бағыныстағылар деп аталып келген әрі республика өндірісінің жалпы көлемінің 90 процентінен астамын алып келген салалар мен кәсіпорындарға ауыр тиді. Оған қоса мемлекеттің индустриялық негізін құрап келген өндіруші өндірістердің бәрі капиталды барынша қажетсінетін өндірістер еді, олар шикізат базасын қолдау мен кеңейтуге, сондай-ақ әртүрлі бюджет-кредит жәрдемдіне барынша ділгер болатын.

Жас мемлекетіміздің иініне мүлде теңдестірілмеген сауда балансы, әсіресе, Ресеймен арадағы сауда балансы үлкен ауыртпалық салды. 1990 жылы республикаға 18 миллиард сомның (сол кезеңнің бағасы) өнімі әкелінсе, әкетілген өнім екі есе кем болды. Бұл теріс сальдо енді елдің мемлекеттік қарызына жатқызылып, мемлекеттік бюджеттің шығыстарын молайтып, ауырлата түсті.

Нарықтың ашықтығы және энергия көздері бағасының әлемдік бағаға жуықтауы жағдайында шиеленіскен қаржы ахуалы кезінде Қазақстанда өнімнің жекелеген түрлері: ет, фосфор, минерал тыңайтқыштары, тракторлар, цемент және басқа бірсыпыра тауарлар артық өндірілді.

Қазақстанның өнім өткізу рыногы ТМД кеңістігінде ғана шектеліп қалды, ал сыртқы тұтынушылар да, ішкі тұтынушылар да өнімінің саны мен сапалық көрсеткіштеріне де, бағасына да, басқа да сипаттамаларына да барынша талғампаздықпен қарап, іріктейтін болды. Бұрынғы стратегиялық маңызды кейбір өнім түрлерін өндіру көлемі елдің ішкі қажетінен едәуір артық. Ал Қазақстаннан тыс жерлерде сапалық сипаттамаларына байланысты, сондай-ақ сыртқы рынокта сауда жасаудың жинақталған тәжірибесінің болмауы себепті бұларға тұрақты әрі рентабельді сұраныс болмай отыр.

Нарықтық экономикада тезірек бағдарын тауып, қайта құрылуға қабілетті кәсіпорындар ғана өмір сүре алады. Егер өнімдеріне тұрақты да рентабельді сұраныс болмаса, карьерлер, шахталар, байыту фабрикалары мен зауыттар өз орындарын таба алмай, банкротқа ұшырайды.

Егер тиімсіз өндірістердің тұтас бір тобы жабылатын болса, бұдан елдің экономикасы мен халқы ештеңеден ұтылмайды. Басты назар адамдарды жұмысқа орналастыруға және олардың әлеуетін тиімді пайдалануға, олардың мемлекеттік бюджетке қарап қалмай, жаңа жұмыс орындарында өз игіліктерін өздерінің қамтамасыз етуіне аударылуға тиіс. Оған қоса, бұдан ұтарымыз да даусыз, өйткені бүгін көпе-көрінеу шығынмен жұмыс істеп отырған кәсіпорындардың тіршілігін жасанды түрде ұзартуға жеңілдікті кредит беру және оның мерзімін ұзарту, төмен тарифтер мен басқа да әртүрлі айлы-шарғы түрінде жұмсалып жатқан қыруар қаржы босайды.

Ауыл шаруашылығында қазір біз қажетті селекция жүргізбей, әрі қымбат жем жұмсап, тиімсіз мал шаруа-

шылығын ұстап отырмыз. Еліміздің қажетінен артық көп мөлшерде астық өндірілетін жағдайда шығымдылығы мейлінше төмен аса зор көлемде егістік жеріміз бар. Мұндай селолық экономика тыңайтқышқа, гербицидтерге, ауылшаруашылық машиналарына, егін жинауға, оны тасымалдауға және астықты ұқсатуға жыл сайын жалпы мөлніері 4 млрд. сомға жуық қаржы (1985 жылғы бағамен) және 100 млн. АҚШ доллары көлемінде орасан зор қаражат орталықтандырылып, жұмсалып отырған кезде ғана Қазақстанда өмір сүре алатын еді.

Қаржыландырудың дәстүрлі сыртқы көздерінен айырылған Қазақстан әуел бастан-ақ қатал қаржы дағдарысына ұшырады. Мұның өзі адамдарымыздың әлеуметтік қорғалуын әлсіретті.

Ақшаның күнсыздануымен, өндірістің құлдырауымен, теңгермешілік принциптерінен бас тартып, жеке меншік институтын орнықтыру жағдайында халықтың табысы жөнінен болмай қоймайтын жіктелуімен қабыса келіп, бұл тұтас алғанда, әсіресе кесімді табысы бар адамдардың тұрмыс деңгейінің төмендеуіне әкеліп соқтырады.

Мұндай ахуал барлық ТМД елдіренде орын алып отыр, өйткені олар жоғарыда аталып өткен негізгі себептерден туындаған, осыған ұқсас дағдарыс процесін бастан кешіруде.

3. Еркіндік алған нарықтық күштер экономиканың іс жүзінде барлық арналары мен салаларында жаңа секторлар мен қызмет түрлерінің пайда болуын және олардың барған сайын белсене дамуын ынталандырды. Экономикалық өмірдің жаңа субъектілерінің пайда болуы және жедел өсуі, олардың бұрыннан бос тұрған “сөрелер” мен қуыстарды иеленіп алуы экономиканы жаңа игіліктер, тиімділік пен сұраныс талаптарына сәйкестендіре бастады.

Бастапқы кезеңде жедел өсіп келе жатқан кәсіпкерлік сектордың күш-қуаты, негізінен, еркін нарықтық қатынастарға неғұрлым икемді әрі жеке бизнес үшін тиімді айналым саласына ұмтылады. Бұрын экономикада негізсіз осал жері болып келген сауда мен қызмет көрсету салалары қауырт дами бастады.

Мемлекеттік қаржы-кредит саласының мешеулігімен нарық жағдайында жұмыс істеуге әзір еместігін нарықтық күштер бірден айрықна сезіне білді. Мұның өзі жүйесіз болса да нарықтың жекеменшік банк,

сақтандыру және басқа қаржы институттарының күрт дамуынан да көрініс тапты.

Экономиканың осындай және басқа кейбір салаларында нарықтық құрылымдардың серпінді түрде енуі, олардың қызметінің түрлері мен ауқымының ұлғаюы барысында нарықтық экономиканың талаптарына сәйкес капитал мен жұмыс күшін қайта бөлісу, тауар ресурстарының неғұрлым еркін ауысу процесі басталды.

Қазақстанның тұтыну нарығында сан жылдар бойы орын алып келген шиеленіс жағдай жойылды. Кәсіпкерлік сектор, бұрынғы “қаңыраған сөрелер экономикасының” олқылықтарын жойып, ішкі рыноктың кең көлемде тауарлармен және көрсетілетін қызмет түрлерімен молығуын қамтамасыз етті. Оның ішінде мемлекеттік кәсіпорындардың қызметін қайта құру және дағдарыстық факторлар салдарынан олардың қызмет аясынан шығып қалған, сондай-ақ экономикамыздың тұйықтығынан қазақстандық тұтынушылардың қолы жетпей келген түрлерімен молығуын қамтамасыз етті.

Қорлануына қарай қалыптасып жатқан сауда капиталы мемлекетті басқа салаларға, өндірістер мен кәсіпорындарға монопольді тапсырыс берушінің тұғырынан ығыстыра бастады, сөйтіп, экономиканың әртүрлі саласында құрылымдық өзгерістерді тікелей немесе жанама түрде болсын ынталандырды.

Ескі, тиімсіз өндірістер мен тұтас қызмет салалары дағдарыс бетіне шығып, жалпы ішкі өнім өндірісі процесінен шеттетіліп, өмір сүруін тоқтауда. Жаңалары мен тиімділері сонша қысқа мерзімде қалыптасып, экономикада өзіне лайық жағдайға ие болуға және орын алған ысырап пен шығысын өтеуге үлгере алмай жатыр.

Бізде барлық салаларда бәсекеге төтеп беруге қабілетті кәсіпорындар бар. Дегенмен қатаң бәсеке күресінде олардың дамуы мен төтеп беруі үшін ірі инвестициялар қажет. Тек сыртқы емес, сонымен қатар ішкі де керек. Алайда нендей бір ұзақ мерзімді шығын, егер инфляция тым болмаса 10 проценттен аспайтын деңгейде болған жағдайда ғана жасалуы мүмкін. Яғни мәселенің түйіні экономиканы жалпы қаржы жағынан сауықтыруда жатыр. Сонда ғана ішкі инвестиция жасау мүмкін болады, халықтың қорлануға деген ынтасы пайда болады, өндірістің өсуі мен жаңғыруы басталады. Бұл

үшін, бәрімізге ауыр тигенімен, Ұлттық банктің қатаң қаржы саясаты қажет. Мұның басқадай баламасы жоқ.

4. Мемлекеттің нарықтық экономикаға көшу жөнінде жүргізіп отырған саясатының және іс жүзіндегі қызметінің тиімділігі, объективті тежеу факторларынан басқа, қолданылған шаралар мен қабылданған шешімдердің дәйексіздігі, ал жекелеген реттерде жете ойластырылмауы, іс-қимыл тактикасындағы ағаттықтардың салдарынан да томен болып отыр.

Ескі жүйенің жекелеген элементтерінің әлі де бар екені, ал жаңа экономика өркендерінің әлсіздігі, бұлардың нарықтың кінәратсыз негіздеріне нәр бермейтін, қайта оларды уландыратын ескі негіздердің қираған орнында өзіле жол салуға тиіс екені ескерілмеді.

Мемлекеттік өкімет пен басқару органдары бағдарламалар мен ой-пікірлердің жүзеге асырылуын, іс-әрекеттің бірлігі мен қосарластығын, бағдарламалық міндеттердің дәйектілігін әрі толығымен жүзеге асырылуын әрдайым қамтамасыз ете алмады.

Тұрақты жұмыс істейтін парламент болмаған соң бұрынғы заң шығарушы орган өтіп жатқан саяси және әлеуметтік-экономикалық процестің серпініне ілесе алмады. Қабылданған заңдар, ал олар үш жүзге жуық болды, әрдайым бірдей сапалы болған жоқ, өйткені асығыс әзірленді және тиісті сынақтан өткізілмеді. Жаппай заң шығару белең алды, депутаттар көбінесе “дауыс беру машинасының” міндетін атқарумен шектелді. Оның бер жағында мемлекеттік және экономикалық өмірдің кейбір көкейтесті проблемалары бойынша парламентке енгізілген заң актілерінің жобалары негізсіз қаралмай қала берді. Солардың қатарына парламенттің бекітуіне екі жыл бұрын ұсынылған құқықтық реформа бағдарламасын жатқызуға болады. Оның уақытылы қабылдануы осы уақыттың ішінде бұл салада едәуір ілгері басуымызға көмектесіп, конституциялық реформаға байланысты проблеманың бүгінгі таңдағы өткірлігіне, күрделігіне жол бермеуге көмектескен болар еді. Шындығына сайсақ, бұрынғы Жоғарғы Кеңес, бұл сөздің толық мәніндегі парламент бола алмады, өйткені оның бойында тарих пен жаңа өмір тегеуірініне шыдай алмай өткенге кеткен бұрынғы кеңестердің толық билікті бірыңғай жүйесінің сызы жатқан еді.

Банк жүйесі жаңа жағдайларда жұмыс істеуге мүлде дайын болмай шықты. Іс жүзінде банк қызметінің реттеусіз кеңінен ырықтандырылуы, коммерциялық банктердің іс-қимылына шектеусіз еркіндік берілуі заңдық базаның жетік еместігімен және мемлекеттің бүкіл қаржы-кредит жүйесінің нарықтың принциптері мен шарттарына дайын болмауымен қосыла келіп, теріс нәтижелер басым болатын жағдайға әкеп соқтырды. Банк жүйесін реформалаудың артта қалуы өндірісті нарық жағдайында жұмыс істеуге бейімдеуді, оны көп салалы етуді және тұтас алғанда нарықтық күштердің дамуын тежеп отыр.

Монополияға қарсы саясат пен бәсеке саясаты да біршама әлсіз әрі босаң болып отыр. Жеке кәсіпкерліктің күш-қуаты шыңдап ашылмаған қалпында қалып келеді. Мұнда да Ұлттық банкпен болған ахуал сияқты, тиісті мемлекеттік институттарды қалыптастырып, олардың мәртебесін белгілеудегі дәйексіздік әрі жаңадан құрылған органдарды заңдық тұрғыдан қамтамасыз етудегі кемшіліктер мен олардың жұмысының тиімділігінің төмендігі ықпал етпей қойған жоқ.

Үкімет реформаларды жүргізуге және экономиканы тұрақтандыруға объективті жағдайлар мен басқа да сыртқы факторлардың ықпалын әлсірету үшін мүмкін болғанның бәрін тіпті де істей алмады. Үкімет осы мақсаттарға, сондай-ақ нарықтық өзгерістерді неғұрлым белсенді әрі мақсаткерлікпен жүзеге асыру үшін өзіне берілген өкілеттікті нашар пайдаланды, мемлекеттік басқару органдарының келісілген жұмысын тиісті дәрежеде жолға қоя алмады.

Үкіметтің экономиканы реформалауда бір орыннан жылжи алмауы, көптеген көкейтесті және мерзімі өтіп кеткен проблемаларды шешуді кешіктіруі оның созылмалы науқасы болып отыр.

Өтем дағдарысына тепе-тең келерлік іс-әрекет жоқ. Кәсіпорындарды оңалту және банкроттық механизмі талдап жасалмаған, салық саясаты мен практикасы және басқалары жақсартуды талап етеді. Осылардың салдары ретінде микродеңгейдегі қаржы саясаты макроэкономика саясатынан көпе-көрінеу артта қалып келеді.

Үкімет бағалы қағаздар нарығын қалыптастыруды, сақтандыру ісін түбегейлі реформалауды, тұтас алғанда өркениетті нарықтық инфрақұрылымды жасау ісін

кешіктіріп алды. Мемлекет иелігінен алу, мемлекет меншігі мен мемлекеттік кәсіпорындарды басқару мен оларда билік жүргізу практикасында жинақталып қалған елеулі проблемалар аз емес. Бұлар көп ретте өзінің билікті шешімін таба алған жоқ.

Әзірге агроөнеркәсіп кешенінің реформасында, білім беру, денсаулық сақтау мен өндірістік емес басқа да салаларда мемлекеттік емес секторды дамытуда серпінділік пен тиімді көзқарас жоқ. Кейде бұған қарсы әрекет те жасалады.

Әлі күнге дейін, әсіресе, кәсіпорындарды селекциялау, әрбір қосалқы сала мен ірі өндірісті дамытудың келешегін анықтау әдістеріне қатысты бөлігінде өнеркәсіп саясаты талдап жасалмаған.

Жаңа экономика үшін кадрлар даярлау мейлінше қанағаттанғысыз, ойластырылған бағдарламасыз әрі кең ауқымсыз жүргізілуде. Статистика мен есепті нарықтық жүйеге бейімдеу төзгісіз баяу жүргізілуде.

Қоғамның назарын биліктің заң шығарушы және атқарушы тармақтарының қызметіне шоғырландыру сот билігі қызметінің мәселесін негізсіз көлегейлеп жіберді. Ал шындығына келгенде, осы соттар азаматтардың құқығы мен бостандығын қорғау тетігінің аса маңызды буыны болып табылады. Қазактанда сот билігі әлі де өзін көрсете алған жоқ, дамыған демократия елдеріндегідей беделге ие бола алмай келеді.

Қылмыстық істерді қарауда ондаған жылдар бойы үстем болып келген айыптаушылық бағыт ендігі жерде ақтаушы бағытпен алмастырыла бастады. Аса ауыр қылмыс бойынша соттардың көрінеу күлкілі үкім шығаратыны дағдылы құбылысқа айналды. Бұл әсте демократияның белгісі емес. Мемлекеттің күрделі дағдарыс кезеңінде азаматтардың құқығын қорғау мен қылмысқа қарсы күрес жөніндегі рөлі мен функциясының нашарлауы айқын білініп отыр. Азаматтық іс жүргізу, әсіресе төрелік істер жүргізу бойынша біртұтас практика жоқ.

Жоғарғы, Жоғары төрелік және Конституциялық соттар арасындағы бой көрсетіп жүрген келіспеушіліктер сот билігінің беделін нығайтуға жәрдемдеспейді. Заң шығарушы, сондай-ақ атқарушы биліктің жекелеген шенеуніктерінің тарапынан соттарға қысым жасау қылмыстық және азаматтық істерді объективті түрде қарауға бөгет жасауда. Соттарды қалыптастыру мен

судьяларды тағайындаудың қолданылып жүрген тәртібі де өзіі актамауда, соның салдарынан сот жұмысына көп ретте кездейсоқ адамдар алынады.

Мемлекеттік өкімет пен басқару органдарының, оның барлық тармақтарының қызметіндегі елеулі проблема тәртіптің төмендігі болып отыр. Барлық деңгейлерде мемлекеттік саясатты жүзеге асырудың, мемлекет шешімдерін орындаудың маңызды тұтқасы ретінде мінсіз жұмыс істейтін атқарушы тетіктер талдап жасалмаған. Бүкіл мемлекеттік аппарат бұрынғы оралымсыз бюрократтық машинаның көптеген элементтерін сақтап қалған. Сөйте тұра жекелеген пайдалы жұмыс әдістері мен нысандары демократиялық алабұрту мен саяси әсіре сезімге берілу салдарынан оның арсеналынан негізсіз шығарылып тасталды.

5. Жіберілген ағаттықтар мен қателіктерді мойындай отырып, Қазақстан, оның саяси және мемлекеттік басшылығы бүкіл қоғаммен бірге принципті тұрғыда жаңа құбылыстарды танып-білу, игеру процесін бастан кешіріп, ғаламдық өзгерістерді сапар барысында жүзеге асырып жатқанын сезіну қажет. Егер қоғамдық-саяси жағдай тұрақсыз болса, еліміздегі жағдай бұдан анағұрлым нашар болатын еді. Әйтсе де саяси тұрлаулылықты ұстап тұру экономикадағы жағдайға тікелей байланысты. Сондықтан да экономикалық реформаны тереңдету қазірдің өзінде саяси проблемаға айналып отыр.

Осыған орай өткенге байыпты талдау жасап, баға беру ең алдымен өзара мін қойып айыптаусыз, кінәліні іздеп, саяси айдар тағусыз бұдан былайғы іс-әрекеттің сындарлы саясатын салиқалы да байсалды талдап жасауға бағытталған.

Бастан кешіріп отырған сәт бұрынғы экономикалық құрылыс тұтас жүйе болудан қалып, бірақ жаңаның өркендері әлі беки қоймауымен сипатталады. Оларды қолдап, экономиканы тұрақтандырудың бірден-бір жолы бар — ол қайта құру қарқынын еселей түсу. Бір орында тұра беруге әсте болмайды. Бұл жағдайды жеңілдетпейді, қайта қиыншылықты күшейтіп, ұзарта түседі — былтырғы жыл мен биылғы жылдың басталуы мұны айқын көрсетті. Әлбетте мұнсыз да жүрер жолымыздың үлкен әрі қиын бөлігін өтуге тиіспіз. Жинақталған тәжірибеден дұрыс сабақ алып, реформалар бағдарламасына түзетулер енгізу маңызды.

II. БАСТЫ ДӘЙЕКТЕМЕ

Бұдан былай не істеу керектігі және реформалардың негізгі бағдары жалпы алғанда белгілі. Бұл — мемлекет иелігінен алу мен жекешелендіру, инфляцияға қарсы тиімді саясат, бюджет тапшылығы мен төлем балансы тапшылығын мейлінше азайту, банкроттықтың, бағаны, сауданы ырықтандырудың, бәсекелік орта құрудың және т. б. қатаң тетіктері.

б. Елдің саяси басшылығының бүгінде алдында тұрған проблема, — бұл:

а) қолда бар ресурстар мен мүмкіндіктерге қарай: яғни өз күшімізге ғана арқа сүйеп, әрі барынша шектеулерге, ең алдымен әлеуметтік саладағы шектеулерге барып, осы күнге дейінгідей әрі сондай қарқынмен реформалау саясатын жүргізу;

б) жалпы жағдаятты ескере отырып, өзгеше нәрсені таңдап алу, реформаны неғұрлым серпінді жүзеге асыру мен оның аса тиімділігін қамтамасыз ету үшін ағымдағы саясатқа елеулі түзетулер енгізу.

Осы кезге дейін бюджет тапшылығын азайту мен инфляцияны тежеу мақсатында салық базасын ұлғайту мен шығындарды шектеу саясаты жүргізіліп келді. Мұндай қаржы саясаты нарықтық қатынастарды неғұрлым тез қалыптастыруға ықпал етті, сонымен бір мезгілде әлеуметтік салада дағдарыс туғызды. Үстіміздегі жылдың бас кезі бұл салаға жұмсалатын шығындарды қысқарту халық үшін мүлде қолайсыз шекке жеткенін көрсетті, ал мұның артында бірқатар салалардың құлдырауы мен ыдырауы тұр.

Оның қаржылық тұтқаларын ретке келтірудің баламасыз жүргізілген мониторингтік саясат мектеп құрылысын күрт қысқартуға әкеліп соқты. Мемлекеттік кәсіпорындардың балансында болған білім беру объектілерінің жабылу процесі басталды, қазірдің өзінде осындай 200-ден астам мектепке дейінгі балалар мекемелері жабылып отыр. Оқыту құралдары мен жабдықтарға арналған инвестициялар тоқтатылды. Мектеп асханаларында балаларға арналған тамақтандыру нормалары төмендеп кетті. Мұғалімдердің жалақысы нақтылы есептелуінде үздіксіз кеміп келеді, қазірдің өзінде мұғалімдердің 30 процентке жуығы өз жұмысын тастап кетті. Базалық білім беру жүйесінің жағдайы тұралау шегіне жетіп отыр.

Денсаулық сақтау ісінде де жағдай осындай. Оны қаржыландыру нақтылы есептелуінде 40 процентке кеміген. Оның үстіне коммуналдық қызмет көрсетуге, дәрі-дәрмек алуға шығындар өсе түсуде. Жұмсалатын материалдар, жабдықтар мен жөндеу жұмыстары жөнінде ауыр жағдай қалыптасып отыр. Осының салдарынан көптеген мекемелер тұралап қалды. Жалақының төмен болуы мамандықтың беделін түсіріп, еңбекке деген ықыласты азайтты.

Қысқасы, егер оны қаржыландыруды ұлғайтуды қолға алмаса, әлеуметтік саладағы күйреу процесі бой бермейтін сипат алуы мүмкін. Екінші жағынан, валютаны тұрақтандырудың, экономиканы өрге бастыру үшін жағдай туғызудың негізі ретінде реформалардың көздерін жалғастыру, экономиканың тұтас секторларын жаңғыртудың өте-мөте қажеттілігі, ел ішінде жаңа тауар нарықтарын, ең алдымен тұрғын үй нарығын қалыптастыру ісі мейлінше көп қаражат жұмсауды талап етеді.

Барлық болжамдар бойынша инфляцияны төмендетуге және ұлттық валютаны тұрақтандыруға бағытталған барынша қатал, тіпті теңдестірілген қаржылық-шектеу саясаты күтіліп отырған оң алға басу орнына керісінше нәтиже бермек.

Жалпы ішкі өнімнің белгіленген 4—6 процент шегінде бюджет тапшылығын ұстап тұру мен инфляцияны ырыққа көндіру туралы байыпты әңгіме қозғау үшін кәсіпорындардан салықтар алуды күрт көбейтуге және әлеуметтік бағдарламаларды да соншалық күрт сығымдауға тура келеді. Бірақ салық тегеурінін күшейту іскерлік белсенділікті тежеуге әкеліп соғады, кәсіпорындарды салық төлеуден жалтаруға итермелейді.

Балама ресурстардың болмауы толем жасамау проблемасын ойдағыдай шешуге мүмкіндік бермейді. Инфляциялық процестерді басу үшін банкроттықтың ең қатал нұсқасын қолдануға тура келеді. Бірақ онда құлдырау мен жұмыссыздық күрт арта түседі, онсыз да әлсіз болып отырған тауар нарығы одан әрі төмендей береді, мұның өзі халықтың теңгеден бас тарту пиғылын күшейте түседі, оның бағамы одан сайын төмендей береді. Қаражаттың жоқтығы халық үшін стратегиялық тауар — тұрғын үйді нарыққа жаппай шығаруға мүмкіндік бермейді, ол халықтың табысын, соның ішінде болашақтағы табысын “бағыттауға” жағдай жасар еді.

Жұмыссыздық, жалақы төлеудегі кідіріс, халықтың нақтылы табысының төмендеуі әлсін әлі әлеуметтік наразылықтарға әкеп сөгатын болады, олардың қысымымен, сондай-ақ “арзан ақша” талап ететін салалық күш көрсетушілердің қысымымен үкімет көзделмеген үлкен шығындар жұмсауға және қосымша эмиссияға баруға мәжбүр болмақ. Сайып келгенде, өндірістің құлдырауына, жұмыссыздықтың артуына және теңге бағамының төмендеуіне қоса секірмелі рабайсыз инфляцияға тап боламыз, ал оның сөзсіз салдары ретінде — әлеуметтік дүмпу туады.

Сөйтіп, теңге енгізілген сәттен бастап оқиғалар осылайша дамып келеді. Осы бағытты одан әрі жалғастырған жағдайда өндірісті қайта жарактандыру туралы, жалпы экономикалық жағдайдың нашарлауын оңалтуға қабілетті экономиканың жеке секторының айтарлықтай қалыптасуы туралы, стратегиялық сипаттағы міндеттерді шешу туралы әңгіме ету мүмкін емес.

7. Түзетілген көзқарастың мәнісі салық төлемегені үшін жауапкершілікті мейлінше қатайтып, жанама салықтардың тетігін реттеу мен жөнге келтіру кезінде заңды және жеке тұлғаларға тікелей салықтың ауыртпалығын жеңілдетуге әкеліп саяды. Алғашқы кезде мұның өзі бюджет кірісін төмендетуге, алайда сонымен бір мезгілде іскерлік белсенділікті арттыруға және соңынан бюджетке жасалатын төлемдерді ұлғайтуға қол жеткізеді.

Сонымен тұспа-тұс мемлекеттің шығыс бөлігін реформалау қажет:

мазмұны жағынан үкіметтікі болып табылатын барлық шығыстар мемлекеттік бюджетке жатқызылып, ұлттық және коммерциялық банктердің, сондай-ақ кәсіпорындардың бюджеттерінен алынуға тиіс;

экономиканың жекелеген әлеуметтік тұстары, кем дегенде, әсіресе медицина мен білім беруге арналған шығындар, одан әрі кемітілмеуге, азайтылмауға тиіс;

үкімет мемлекеттік сектордың “науқас” бөлігін оңалту, “сау” бөлігін жаңғырту мен қайта жаңарту жөнінен, жеке секторды қолдау, қазіргі нарықтық инфрақұрылымдарды құру жөнінен шығындар жасауға тиіс;

мемлекет тұрғын үй нарығын жеделдете қалыптастыру мен дамыту, жаппай жаңа білім алу үшін “бастапқы капиталды” қалыптастыруға тиіс.

Бюджеттің өскелең тапшылығы инфляциялық емес көздерден — ішкі және сыртқы займдар есебінен, ең бастысы кепілдік құқық негізінде қаржыландырылатындықтан мұндай көзқарастың инфляциялығы еңсеріледі. Сыртқы займдар алудың нақтылы перспективалары бар. Бұл баға біздің бай табиғи ресурстарымызға, негізгі жәрдемші елдердің Қазақстанға сеніммен қарайтынына, едәуір дәрежеде біздің қоғамдық-саяси тұрақтылығымызға, алыс шет елдерге біздің ресми және жұмыс сапарларымыздың нәтижесіне негізделген, әлбетте бұл жерде біз жаңалық ашып отырған жоқпыз — көптеген елдер өз экономикаларын реформалау кезінде ірі займдар алу жолымен жүрген.

Сараланған көзқарасты жүзеге асыру кезінде біздің мемлекетіміз бұрынғысынша негізгі міндеттердің қатарына — инфляцияны төмендету міндетін қояды. Бірақ бюджет тапшылығын арифметикалық жағынан ең төменгі қалпына келтіру есебінен ғана емес, бұған қоса оны қаржыландырудың инфляциялық емес көздерін пайдалану есебінен терең де икемді жүзеге асыру көзделеді.

Мұның өзі болашақ өрлеу тұғырын сақтап қалуға, стратегиялық проблемаларды шешу мен экономикалық өрлеуді қамтамасыз ету үшін іргетас қалауға мүмкіндік береді, өйткені мұндай жағдайда мемлекеттің шығындары мардымсыз шектеуіштермен лимиттелмейтін болады. Бірақ бұл ретте тиісінше аттап өтуге болмайтын, қарызға алынған қаражаттың нақтылы қайтарылуы ескерілетін қарыз міндеттемелерінің сатылары есепке алынатын болады.

8. Біз өз тарихымыздың ең қиын кезеңіне аяқ басып отырмыз. Жағдай былайша қалыптасып отыр: таяудағы 6-7 жыл ішінде, әсіресе алғашқы екі-үш жылда ел экономиканы реформалау мен жаңғыртуға қажет қаражатқа мейлінше ділгер болады. Оның бер жағында нақ осы жылдары ол мейлінше өткір қаржы тапшылығына тап болмақ. Бірақ түпкі қорытындысы көңілге сенім ұялатады: бағалау бойынша табиғи ресурстарды игеру және жасалып қойылған контракттарды жүзеге асыру есебінен Қазақстан 7-8 жылдан кейін оң қаржы сальдосына шығатын болады.

Мұнай мен газдың барланған ресурстары бойынша біздің еліміз мемлекеттердің таңдаулы тобына кіреді. Теңіз мұнай мен газ кен орны және Қарашығанақ газ

конденсаты кен орны өздерінің қор жағынан әлемдегі кен орындарының алғашқы оңдығына кіреді, оларды игеруден мемлекет қазынасына түсетін жиынтықты қаражат 100 миллиард доллардан аспақ. Басқа минералдық ресурстар жөнінен де еліміздің экспорттық әлеуеті аса зор.

Өзінің табиғи бай қазынасына парасатты иелік етіп, сыртқы займдар арқылы болашақ кірістерді бүгінгі күннің мұқтажына пайдалана отырып, Қазақстанның уақытша қиыншылықтарды еңсеруге және интенсивті экономикалық өрлеу сатысына шығуға қабілеті жетеді.

9. Негұрлым еркін әрі әлеуметтік жағынан негұрлым қолайлы экономикалық саясаттың екінші нұсқасына бір сәтте көшу міндетін алға қою шындыққа жанаспас еді. Мұның өзі уақытты және ыждаһаты жұмысты қажет етеді.

Сондықтан да үкімет алдына экономиканы тұрақтандыру үшін халықаралық практикада қолданылатын нысандар мен шарттар бойынша ішкі және сыртқы займдарды тарту жөнінде қажетті шараларды қолдану және кейінгі он бес ай ішінде түзету енгізілген бағыт бойынша экономиканы дамытуды қамтамасыз етуге біртіндеп көшуді жүзеге асыру міндеті қойылды.

Қоғамдағы әлеуметтік шиеленіс жағдайынан арылу-дағы, инфляцияны ауыздықтау мен дағдарыстан шығудағы біздің жолымыз осыған саяды.

III. ДАҒДАРЫСТАН ШЫҒУ МЕН РЕФОРМАЛАРДЫ ОДАН ӨРІ ТЕРЕҢДЕТУ ЖӨНІНДЕГІ ШАРАЛАР

Дағдарыстан шығу мен экономиканы тұрақтандырудың басты бағыты — нарықтық қайта құруға серпін беру.

10. Әлеуметтік саясаттың қазіргі және орта мерзімді перспективадағы үстем мақсаты халықтың аз қамтылған топтарының және бір мезгілде өндірістік кәсіпорындарды сауықтыра отырып, кесімді табысы бар адамдардың тұрмыс деңгейінің одан әрі төмендеуіне жол бермеу болып табылады.

Бұған қоса жұмыспен қамтуды арттыру және уақытша жұмыс істемейтін адамдарға әлеуметтік жағынан бейімдеу шараларын қолдану, әлеуметтік сақтандыру жүйесін дамыту, сондай-ақ төлем жасаудың ең төменгі деңгейіне мемлекеттік кепілдікті және жоғарғы деңгейі бойынша шектеулерді біртіндеп алуды

камтамасыз ететін еңбекке ақы төлеу жүйесін реформалау оның басты міндеті болып қала береді. Ұжымдық шарттар мен тарифтік келісімдер арқылы жұмысшылар мен қызметшілер, жұмыс берушілер мен кәсіподақтар арасындағы еңбекке ақы төлеу деңгейін реттеудің шарттық принципі нормаға айналуға тиіс. Азаматтарға ең төменгі әлеуметтік норматив ретінде белгіленетін тұтыну деңгейіне мемлекеттік кепілдік беретін жағдайға жетуіміз қажет. Осыған сөйкес ең төменгі жалақы белгіленеді, бұл өзіндік құнға жатқызылатын еңбекке ақы төлеу қорының өлшемдерін белгілеуге негіз болады.

Әлеуметтік бағдарламаларды қаржыландыруды орталықсыздандыру қажет. Мемлекеттік қолдаудың белгілі бір төменгі мөлшерін мемлекеттік деңгейге белгілеп, ал аймақтық деңгейде — жергілікті бюджеттің мүмкіндігі шеңберінде аз қамтылған азаматтарға қосымша көмек көрсету мәселелерін шешкен жөн.

Жұмыспен қамтылмаған адамдарға қатысты мемлекеттің әлеуметтік саясаты жұмыспен қамтылмаған еңбекке қабілетті адамдарды шаруашылық қызметіне тарту үшін құқықтық және экономикалық жағдайларды жасау мен жетілдіруге бағытталуға тиіс. Ең алдымен зиян шегуші кәсіпорындар мен өндірістерді тарату мен олардың банкротқа ұшырауы салдарынан адамдардың жаппай жұмыстан босауы және оларды жұмысқа орналастыру процестері ерекше бақылауға алынуы қажет. Жастарды кәсіптік оқыту жүйесін экономиканың қажетіне сәйкес келтірген жөн.

Зейнетақымен қамтамасыз етудің қолданылып жүрген жүйесін жан-жақты талдау негізінде үкімет зейнеткерлік жөнілдіктерді реттеу, міндетті және ерікті зейнеткерлік сақтандыру жүйесін енгізу жөнінде жұмыс жүргізуге тиіс. Зейнетақымен қамтамасыз етудің үш сатылы жүйесін құруға бару қажет. Бірінші сатыға — мемлекет кепілдік берген ең төменгі зейнетақылар, екіншісіне — міндетті зейнеттік сақтандыру бойынша берілетін зейнетақылар, үшіншісіне — мемлекеттік емес зейнетақы қорлары есебінен берілетін зейнетақылар жатады.

Дағдарыстық-тұрақтандырушылық даму сатысында үкіметтің әлеуметтік саладағы күш-жігері әлеуметтік-мәдени және тұрмыс мақсатындағы мекемелердің, ең алдымен медициналық қызмет көрсету мен базалық білім берудің қалыптасқан жүйесін қолдау мен сақтауға

бағытталуы керек. Болашақта халыққа медициналық қызмет көрсетудің негізгі нысандарының бірі медициналық сақтандыру болмақ. Бұл бағыттағы таяудағы міндеттер — тиісті заң шығару базасын жасау және медициналық сақтандыру жүйесін дамытудың мемлекеттік бағдарламасын әзірлеу болып табылады.

Тұрғын үй саясатын жүзеге асыруда үкімет жеке тұрғын үй құрылысына 30 жылға дейінгі мерзімге жеңілдетілген кредиттер беруге мүмкіндік табу үшін қаржы ресурстарын іздестіруге тиіс. Жоғарғы Кеңес осы мәселелер бойынша үкімет әзірлеп, енгізетін заң жобаларын қарап, қабылдауы қажет.

11. Үстіміздегі жылы атқарушы және заң шығарушы органдар инфляцияның қарқынын төмендету, оны реттелетін арнаға салу жөнінде тиімді шаралар қабылдауға тиіс. Инфляция дағдарыстың ең жойқын белгілерінің бірі болып табылады. Ол бейне тат сияқты экономиканың негізгі тіректерін бүлдіреді, кәсіпорындар мен халықтың жинаған-тергенін құнсыздандырады, сөйтіп, экономиканың жандануына мүмкіндік бермей, ұлттық валютаны әлсіретеді. Бағаның тынымсыз өсуі адамдардың жүйкесін діңкелетіп, келер күнге сенімсіздігін күшейтіп, болашақты жоспарлаудың мүмкіндігінен айырады.

Үкімет Ұлттық банкпен бірлесіп, инфляцияға қарсы қатаң қаржы-кредит саясатын жүзеге асыруды кәсіпорындардың салық ауыртпалығын төмендету және нарықтық қайта құруды жүзеге асыруға арналған мемлекеттің шығынын инфляциясыз арттыру бағытына біртіндеп көшуді ескере отырып, жалғастыруға тиіс.

12. Кәсіпорындардың басым көпшілігі осы күнге дейін нарықтық экономика жағдайындағы жұмысқа және қатаң қаржы-кредиттік шектеулерге икемделе алмай отыр. Көптеген директорлар жақсы технологтар әрі инженерлер болғанымен, ұйымдастырушылар мен менеджерлер бола алмай жүр. Олар бұрынғыдай жалпы түсім, тонна-километр машығымен ойлаудан арыла алмай отыр. Өндірілген өнімді өткізу проблемасы әлі күнге дейін екінші кезекте тұр, ал нарықтық жағдайда ол алдыңғы қатарда тұруға әрі нысаналы болуға тиіс. Егер объективті тұрғыдан қарасақ, төлем жасалмаудағы, өндірістің құлдырауындағы жағдай көбінесе шаруашылық жүргізушілердің икемсіздігіне, оларда нарықтық көзқарас пен әрекеттің жоқтығына байланысты.

Үкімет мемлекеттік кәсіпорындардың басшыларына қаржының жай-күйі үшін қатаң талап қоюға тиіс. Бір жағынан кәсіпорын өнім шығару, адамдардың жұмыспен қамтылуын сақтау, әлеуметтік сала объектілерін ұстау жөніндегі әртүрлі міндеттемелерге үнемі байланып қалмауға тиіс.

Мемлекеттік кәсіпорынның өндірістің рентабельділігін арттыруды көздейтін менеджерлерін ынталандырудың тетігін тез арада табу қажет. Бүгінде басшылыққа қолында кәсіпорынды тиімді жұмыс істеуге бастайтын бағдарламасы бар, маркетингті және өндірісті жаңарту құралын таба білетін адамдар келуге тиіс.

13. Қазақстанның егемендігін әрі нарықтық экономиканың нақтылы талаптарын ескере келгенде ақша-кредит және банк жүйесіне реформа жасау мәселесі пісіп-жетілді.

Ұлттық валютаны нығайту және инфляцияға қарсы тиімді саясатты жүзеге асыру жөніндегі шараларды жүргізумен дербес әрі өзінің жауапкершілігіне алып шұғылдану үшін Ұлттық банк атқарушы, сондай-ақ заң шығарушы биліктен, қарсы әрекеттен тәуелсіз болуға тиіс. Бюджетті қаржыландыру және ақша эмиссиясын жүзеге асыру саласында ол сондай-ақ резервтік жүйенің қызметін атқаруға тиіс. Бұл Конституцияға түзетулер енгізуді талап етеді.

Үкіметтің, Ұлттық және коммерциялық банктер мен кәсіпорындардың активі мен міндеттемелерінің ара-жігін айқын ажыратуды жүзеге асыру қажет. Бұл оңай міндет емес, оны шешу өзара төлемдердің жасалмауымен шырмалып әрі таяуда кәсіпорындардың қарыздарын өзара есепке алуды жүргізу барысындағы еңбекке ақы төлеуге кредит берумен қиындай түскен еді.

Үкіметтің талабы бойынша берілген орталықтандырылған кредит ресурстары жөніндегі барлық міндеттемелер, сондай-ақ үкіметтің қысымымен Ұлттық банк берген кредиттердің мерзімін ұзартуға байланысты барлық қаржы міндеттемелері банк жүйесінен алынып, бюджетке берілуге тиіс. Осылайша үкімет бюджеті коммерциялық банктердің жүйесі арқылы нысаналы жүзеге асырылатын үкіметтің кепілдік кредиттері жөніндегі жауапкершілікті мойнына алуға тиіс. Бұл үкіметтің селоға және мемлекеттік кәсіпорындарға жеңілдікті кредит

бөлуге деген ынтасын бәсенсітіп, оларды реформалауға шындап кірісуге мәжбүр етеді.

Үкімет барлық қажетті шарттарды дайындап болған соң мемлекеттік кәсіпорындардың әлеуметтік объектілерді пайдалануға арналған шығынын өзіне алуға тиіс. Мұнан кейін сол объектілерді жекешелендіруге немесе шарт бойынша жалға беруге құқылы.

Ұлттық банктің, коммерциялық банктер мен мемлекеттік кәсіпорындардың баланстарын үкімет “жүгінен” арылтқаннан кейін Ұлттық банктің кредиттері бойынша төлемдердің мерзімін ұзарту практикасын доғарып, банкротқа ұшыраушының төлем жасауға қабілетті тұлғаға айналуына жол бермейтін банкроттықтың қатаң тетігін енгізе отырып, берешекті өндіріп алу жөніндегі талапты едәуір қатайту қажет.

Капиталдың толыққанды нарығын қалыптастыру мақсатында Ұлттық банк қарыз процентінің ставкасын репрезентативтік кредит аукционы арқылы несиелік проценттер шамасын айқындауды бекемдей түсуі керек. Орталықтандырылған кредит ресурстарының қалған бөлігі үкіметтің өзінің шешімі бойынша ғана өндіріске жіберілуге тиіс. Мұны былай қойғанда кредиттік жоспарлар тоқсан сайынғыларын қоса, үкіметтің басымдықпен қатысуы арқылы қалыптастырылуға тиіс. Бұл ретте шығынды әрі тиімділігі төмен өндірістерге кредит беруге заң жүзінде тыйым салынуы қажет.

Кең тұрғыдан көз салсақ, банкроттық, кепілдік және лизингі, соларға байланысты процедуралар жөнінде жаңа заңдар қабылдау, Ұлттық банк пен коммерциялық банктер туралы заңдарды нақтылай түсу қажет. Әңгіме дивидендтер, бақылау, қаржы нәтижелері, басқару, басқарушыны тағайындау мен орнынан алу және басқалары туралы болсын, мемлекет пен мемлекеттік кәсіпорын арасындағы барлық қатынастарды нақтылы негіздеу керек. Мұны мемлекеттік кәсіпорындар туралы заңды қабылдай отырып, осымен бір мезгілде кәсіпорындар туралы заңның күшін жоя отырып жасаған жөн.

14. Кәсіпорындарды “науқас” пен “сауға” жіктеу тетігін енгізбейінше төлемдер жасамау дағдарысын еңсеру мүмкін емес. Әлсіздердің қатарындағы экономикалық жағынан оңалып қайта қалпына келуге жарамды кәсіпорындар ғана “ем” қолдануға, сауықтырылуға

ілігеді, ал қалғандары — банкротқа ұшырағандар ретінде жойылып кетеді. Олардың ауыртпалығын ешкім де — үкімет те, қызмет көрсетуші банктер де мойнына ала алмайды. Әбден сенімнен шыққан борышкерлерден арылу банк тәуекелін төмендетіп, банктердің есеп ставкаларын азайту үшін алғышарттар жасайды.

Сауықтыру қызметі мен шығынды кәсіпорындардың банкрот болуы жөніндегі міндетін жүзеге асыру үшін банк немесе қалпына келтіру жөніндегі агенттік арқылы арнаулы құрылымын жасақтау туралы мәселені пысықтау қажет, бұл керек болған жағдайда жеке жоспар бойынша шығынды кәсіпорындарды қаржылай сауықтырумен шұғылданатын болады.

Бұл процестің түп тәртібі мынадай: құлдыраған кәсіпорындар, ең алдымен осындай ірі кәсіпорын ерікті түрде немесе өкілетті органдардың шешімі бойынша аталған банктің (агенттіктің) қамқорлығына алынады да оған осы сәттен бастап меншікке уақытша иелік ету құқы беріледі әрі ол осындай кәсіпорынның жаңа бақылаушы кеңесін құрады.

Егер банк (агенттік) кәсіпорын қайта көтерілуге бейім деген тұжырымға келсе, ол кәсіпорынның қарызын құрылымдық жағынан қайта құру арқылы оны сауықтыру мен жекешелендіруді жүргізеді, менеджерлердің құрамын алмастырады, ұсақ кәсіпорындарға бөліп мүліктік активтерді сату, сауықтыруға қажетті басқа да шараларды жүзеге асырады. Шағын және орта кәсіпорындар бойынша ем жасау негізінен банк (агенттік) тарапынан консультация беру, қайта жаңарту жоспарына көмек көрсету, ал жекелеген жағдайда қаржылай көмек жасау сипатында жүргізіледі.

15. Кәсіпорындарды реформалауда кейіннен жекешелендіруге ұласатын мемлекет иелігінен алудың бұрынғысынша өзекті мәні болады.

Бұл процесті негізінен үстіміздегі жылы аяқтауды еске ала отырып, шағын жекешелендіруді өткізудегі кейіндеуді жою қажет. Жаппай жекешелендіру екі негізгі міндетті шешуге тиіс:

а) әлеуетті меншік иелері құрылады. Чектік жекешелендірудің неғұрлым айқын тетігін жасау қажет, өйткені қолданылып келген тетіктің бірқатар елеулі кемшіліктері мен қарама-қайшылықтарының беті ашылды, оны халықтың басым көпшілігі қабылдамай отыр. Жаңа

тетікте әрбір азаматқа өзіне бөлінген ұлттық байлықтың бір бөлігін пайдаланудың қажетті нысанын таңдап алуына, сондай-ақ оның мүддесінің қорғалуына жағдай жасауға тиіс. Олардың дамуы үшін барлық жауапкершіліктің жаңа меншік иелеріне жүктелетінін, ал мемлекеттің жалпы заң нормалары мен ережелері шеңберінде олардың қызметіне жанама бақылау мен реттеу құқығын өзіне қалдыратынын есте ұстай отырып, аукциондық саудаға жіберілген мемлекеттік кәсіпорындар мен объектілерді нақты жекешеліндіруді қамтамасыз ету керек. “Ойын тәртібін” ойластырмай өзгертудің салдарынан тұрғын үй купондарының төңірегінде қалыптасқан жағдайдан шығудың үкімет оңтайлы жолдарын табуға тиіс;

ә) бағалы қағаздардың нарығын және оның инфрақұрылымын қалыптастыруға, ондағы қолданып жүрген шарттар мен тәртіпке табиғи түрде кіріуге қажетті алғышарттар жасайды. Сонда тиімді әрі өзін-өзі реттеуші организм болып табылатын бағалы қағаздар нарығы, өз кезегінде, реформаланатын кәсіпорынға, шет елдікін қоса, инвестициялар тартуға, олардың қызметін құрылымдандыруға әрі ұтымды ете түсуге мүмкіндік туғызады.

Жекешелендіру, холдингтерді басқару мәселелері жөніндегі қолданылып жүрген актілер, кәсіпорындар, акционерлік қоғамдар және шаруашылық серіктестіктері туралы заңдар қарама-қайшылықтарды, басқарудың көпсатылылығын жөю ескірген ережелердің күшін жою мен қолданылып жүрген нормалардың біркелкі қабылдануын қамтамасыз ету мақсатында түгендеп жүргізуді қажет етеді.

Үкімет жинақталған практиканы және экономикада болып жатқан процестердің серпінділігін ескеріп, ұлттық бағдарламаға түзету енгізуге тиіс. Жекешелендірудің кешенді әрі сан қырлы проблема екенін ескере келіп, оны шешумен Мемлекеттік мүлік комитеті ғана емес, Экономика министрлігі, Қаржы министрлігі, басқа да мемлекеттік басқару органдары нақтылы шұғылдануға тиіс. Әрбір министрліктің және ведомствоның меншік қатынастарын қалыптастыру мен оны басқару мәселелеріндегі, жекешелендіруден кейінгі процестегі құзыретін нақтылай түсу қажет.

Жұмыс істеп тұрған компанияларды және басқа сондай құрылымдарды нақтылы монополиясыздандыру мен шағын етіп бөлшектеу жөнінде шаралар қолдану қажет, ол үшін Монополияға қарсы комитет тарапынан оларды сараптан өткізу әрі қайта тіркеуді жүзеге асыру керек. Бұл құрылымдардың басшыларына енбекақы төлеу өзгертілуге әрі алынған пайдаға тәуелді етілуге, ал олардың құқықтары мен жауапкершіліктері айқын белгіленуге әрі нақтылануға тиіс. Байқаушы кеңестердің міндеттерін нақтылап, жауапкершілігін күшейту, олардың құрамын нығайту қажет.

16. Үстіміздегі жылдан бастап экономиканың жеке секторына және отандық кәсіпкерлер табын белсенді түрде қалыптастыруға кең ауқымдағы мемлекеттік қолдау көрсету міндеті ашықтан-ашық қойылып әрі шешілуге тиіс.

Тек сол ғана өзіне және қоғамға қажетті стратегиялық бағытта елді жаңартуға қабілетті, өйткені экономиканың, экология мен қауіпсіздік проблемаларын етене қабылдай біледі. Өз елінің шынайы патриоттары бола отырып кәсіпкерлер ғана ұлттың, елді мекендейтін ұлыстардың рухани түлеуін қамтамасыз етуге, өндірістік емес салаларды жаңа технологиялық негізге қоюға қабілетті.

Үкімет көрегендік танытып, ешбір қысылмастан, экономиканың осы бір тиімді секторына тікелей және ашықтан-ашық жанашырлық қолдау көрсетуге тиіс. Отандық жеке капиталдың қуаты әлі әлсіз, сондықтан оған қолдау көрсетілуге, жекешелендіруге басым жол ашуға, ол банк саласы мен өндірісте қорғалуға тиіс. Үкімет өзінің ішкі және сыртқы экономикалық саясатында отандық кәсіпкерлердің мүддесін ескеріп нығайтуға, олардың мемлекеттің экономикалық секторына шынайы бәсекелес болуына көмектесуге міндетті. Алайда бұл арада өндірістік кәсіпкерлікті қолдау бағытын нақтылы айқындап алуға және осы бағыттан таймауға тиіс.

Мемлекеттің жеке меншік құқығын ойдағыдай қорғауы мемлекеттік саясаттағы басты буын болуға тиіс. Әзірше сақшылық құрылымдар, бұрынғысынша “социалистік” меншік күзетінде тұр, сөйтіп жеке меншікті қорғауда енжарлық танытып, көбінесе өздері де оған қол сұғып отыр. Соттар да негізінен сыңаржақ көзқараста, олар да жаңа меншік иелерінің қамын ойлар емес. Бұл ескі тәртіпке тән лайым мен пиғыл.

Заңдарды қажетті өзгерістермен толықтыра келіп, сот реформасын жүргізу барысында бұлардан кідіріссіз арылуы керек.

Кәсіпкер топтарды қауырт қалыптастыру жөніндегі негізгі шаралар Қазақстан Президенті бекіткен кәсіпкерлікті қолдау мен дамытуға бағытталып әзірленген мемлекеттік бағдарламада қарастырылған.

17. Мемлекеттік жанама реттеу тетігін пысықтай келіп, бағаны ырықтандыру мен тауар нарықтары саласындағы саясатты одан әрі жетілдірудің нарықтық қатынастарын тереңдету. Бұл ретте бүкіл өтпелі кезеңде халық үшін өмірлік маңызы бар өнімдердің бағасын бақылаудың мүмкіндігі мен тұтқалары сақталуға тиіс.

Мемлекеттік мұқтаждық үшін сатып алуды мемлекеттік сатып алумен алмастыра отырып, мемлекеттік және облыстық тапсырыстар жүйесін түпкілікті жоюға кірісу керек. Бұл орайда мемлекет нарықта тең құқылы, мәжбүр етпейтін субъект ретінде көрінуге тиіс.

Үкімет Жоғарғы Кеңестің бекітуіне тиісті заң жобасын енгізуі керек, сонымен бір мезгілде осы міндетті жүзеге асырудың шаралары мен тетіктерінің жүйесін әзірлеуге тиіс.

Ауылшаруашылық өнімдерінің, оның ішінде ең алдымен астықтың бағасы жөніндегі мәселенің ақырына дейін басын ашып алу қажет. Қуат көздеріне арналған әр алуан жеңілдікті кредиттер мен тарифтер, банк несиелері бойынша беренекті ұдайы кейінге қалдырып отыру, көтеріңкі әлеуметтік жеңілдіктер, өзіндік құннан аударылатын қаржының ерекше жүйесі және тағы басқалары астық өндіруге кететін шығындарды біліп болмайтындай етіп бұрмалап жіберді. Ал мәжбүрлі мемлекеттік тапсырыстар, қолдан таңылатын сатып алу бағалары, астықты бұрынғы Қазастықөнімнің билеп-төстеп үксатуы, толып жатқан аралық буындар өндірушілердің өздері мен деддалдарға тиесілі пайданың құралуының объективтік негіздерін біржолата шайқалтты.

Үкімет байыппен, бірақ ұзаққа созбай, астық сатудың жалпыға ортақ қалыптасқан жүйесіне көшуге тиіс. Бұл ретте келешек егіннің астығының едәуір бөлігін тауар биржалары арқылы сатуға көшу көзделіп отыр. Халықаралық практикада іс-тәжірибе тезінен өткен бұл схема ауылшаруашылық өндірісінің маусымдық сипатына сәйкес келіп қана қоймайды, бұл орайда қармап қалуды

көздейтін, бүгінгі кредит процентінің есебінен шешіліп отырған алдын-ала төлем жасаудың діңкелетіп отырған мәселелерін жояды.

Басқа ауылшаруашылық өнімдерінің де бағалары бұрмаланып отыр. Мұның өзі еліміздің экономикалық әлеуетінің 40 процентке жуығын құрайтын агроөнеркәсіп кешені осы уақытқа дейін ең төмен деңгейде реформаланып отыр, әрі заң шығарушы, әрі атқарушы органдардың ерекше назар аударуын талап етеді деген сөз.

Село мен тұтынушы арасында қалыптасқан монополиялық құрылымдар айрықша қауіпті болып табылады. Республика бойынша еттің, сүттің, жұмыртқаның халық сатып алатын орташа бағасының сатып алу бағасынан 5—7 есе жоғары болуына ендігі жерде жол беруге болмайды. Осы учаскелерде қатаң бәсекелестік орта құрып, оған жеке меншік сектор мен биржалық желі күштерін тарту қажет.

Үкімет келесі ауылшаруашылық жылына дейін бұл жолдағы барлық кедергілер мен тосқауылдарды аршып, қысқа дейін барлық қажетті заңдық және нормативтік негіздерді әзірлеуге міндетті.

Еліміздің екінші бір стратегиялық нарығы — мұнай және мұнай өнімдерінің нарығы да бұрмаланған күйінде қалып отыр. Ел ішінде және елден тысқары жерлерде төлемдердің жасалмауынан, басқа елдермен сауда жасаудағы Қазақстанға қатысты кемсітушіліктен және дамыған әрі қолайлы қолік коммуникацияларының жоқтығы салдарынан саудада баламаның болмауынан мейлінше бұрмалануда. Бұған мұнай және мұнай өнімдеріне салынатын салық пен акциздер жүйесі, “оз” мұнайымыз бен “бөтен” мұнай бағаларының арасындағы айырмашылық та салқынын тигізіп отыр.

Еліміздің осынау басты байлығын барлау, өндіру мен экспорттау саласындағы бытыраңқылық пен қосарластық та біршама келеңсіздіктерге ұрындырып отыр. Сондықтан осы салада жұмыс істеп келген барлық құрылымдарды жоя отырып, жеке министрлік құруға барған жөн. Мұнай өнімдеріне салық салуды түбірінен қайта қарау да қажет.

Президент заң шығару бастамшылығы ретінде парламенттің қарауына мұнай және мұнай операциялары туралы заң жобасын енгізбек ниетте. Болашақ Салық

кодексінде осыған байланысты тиісті бөлім көзделуге тиіс.

Бүгінгі таңда қолданылып отырған сыртқы сауда режимі баға түзу еркіндігі мен сыртқы нарықтағы бәсеке бағытында елеулі өзгеріс енгізуді талап етеді.

Өнім экспортына квота бөлу мен лицензиялаудың экономиканың қалыпты даму қажетіне сай келетін ұтымды жүйесін қалыптастыру қажет. Бұл ретте мемлекет тарапынан осы құқық берілетін субъектілерді бір жақты айқын анықтап алған жөн.

Облыстардың лицензиялар беру құқығын, сондай-ақ жергілікті монополиялар үшін жасалған мамыражай жағдайды жойып, Сыртқы экономикалық байланыс министрлігінен мемлекеттік сырт сауда компанияларын бөліп, олардан монополиялық сауда жасау құқығын алу қажет.

Үстіміздегі жылдың ішінде барлық лицензиялар мен квоталарды аукциондарда сатуға кезең-кезеңімен көшу керек. Мұның өзі рентаның бір бөлігін мемлекет қазынасына алуға, қандай болсын меншік нысанындағы кез келген кәсіпорынның лицензиялар мен квоталарға ашық және бәсекелесті түрде қол жеткізуіне мүмкіндік береді. Бұл бағыттағы алғашқы қадамдар жасалды, оларды дамыта беру керек. Экспорттық салалар мен өндірістердің дамуын жетілдіре беру мен ынталандыру мақсатында экспорттық салық салу жүйесіне байсалды талдау жасау қажет.

Осы қадамдардың барлығы қолданылып жүрген заңдарға нақтылаулар мен түзетулер енгізу арқылы бекітілуге тиіс.

Бағаны монополияға қарсы реттеуді тұжырымдамалық тұрғыдан қайта қарайтын кез келді. Монополист кәсіпорындардың қолданылып отырған бағаларды келісу практикасынан жоғары табыс табу үшін монополиялы түрде асыра қойылған бағалардың қолданылуына қадағалау мен бақылау жасау тетіктерін енгізуге көшу керек. Бұған қоса, облыстық нарық дейтін ұғымының өзі жойылуға тиіс, ал Монополияға қарсы комитеттің өз күшін республикалық деңгейде жұмылдырып, өз жұмысының нәтижелік деңгейін көтеру, жұмыс істеп тұрған монополияларды күйретіп, әкімшілік жолымен берілген монополияға қарсы құқықты жою және тұтынушы құқығын қорғау мәселелерімен көбірек шұғылданғаны жөн.

Монополияға қарсы заңның адал бәсекелестік тетіктерін қалыптастырып жасауға, қандай болсын алаулаушылықты жоюға, монополизмді шектеп, тыйым салуға, тұтынушылар құқығын қорғауға бағытталған жаңа редакциясын жасау қажет.

18. Қазақстанда және әлемдік экономикада жүріп жатқан қазіргі процестерді парықтайтын нарықтық пайымы бар кадрлардың жетіспеушілігі қайта құрудың қарқыны мен тереңдігін тежейтін елеулі фактор болып отыр. Экономикалық реформалардың табысы ғана емес, еліміздің болашағы да жастарға, олардың біліміне, ғылыми және жалпы мәдениетінің деңгейіне байланысты. Сондықтан жыл сайын президенттік стипендиялар шеңберінде шет елдерде одан әрі оқыту үшін (жоғары оқу орындарының 3000 түлегіне дейінгі шамада) конкурстар мен іріктеулер өткізілетін болады. Бұл орайда оқушылар тарапынан өздерінің алған білімін Қазақстанда іске асыратынына қойылар кепілдіктер жүйесі жасалуға тиіс. Келешекте қоғамның экономикалық, рухани және интеллектуалдық дамуына деген қамқорлықты қолдарына алатын, ел басқаратын таңдаулы тұлғаларды қалыптастырып, тәрбиелеуге бағытталған мемлекеттік саясат қажет.

Үкімет осы мақсат үшін еліміздің келер ғасырдағы интеллектуалдық іргетасы боларлық дарынды және мейлінше қабілетті жастарды әзірлеу мен іріктеп алу жөнінде жан-жақты ойластырылған және нәтижелі технологиялық желіні жолға қоюға міндетті. Бұл жұмыс айқын құрылымдарға бөлініп, қоғамның барлық күштерін, мемлекеттік емес секторды, отандық кәсіпкерлерді тарта отырып үйлестірілуге тиіс.

19. Жемқорлық пен қылмысқа қарсы күрес те мемлекеттің басты міндеттерінің тізбесінде орын алады.

Ауқымды көлемде орын алған жемқорлық пен қылмыс мемлекетті де, экономиканы да басқаруға іс жүзінде дес бермей, қоғамдық және ұлтаралық тайталастар қатерінің ықтимал көзіне айналып отыр. Мұндай жағдайда қандайда бір экономикалық саясатты іске асыру жөнінде сөз қозғау шындыққа жанаспас еді. Экономикалық және әлеуметтік дағдарыс, мемлекет позициялары уақытша әлсіреген кезеңде белең алған бұлар нарықтың жұмыс істеуіне күшті теріс әсерін тигізуде, сауда жасау және кәсіпкерлік қызмет бостан-

дығына нұқсан келтіруде, бағаны бұрмалап, тиімді шешімдер қабылдауға кедергі болуда.

Осы құбылыстарға қарсы күрес Қазақстан Республикасының Президенті бекіткен бағдарламалық құжаттарға: “Қылмыстың ұйымдасқан нысандары мен жемқорлыққа қарсы күресті күшейту жөніндегі шаралар туралы” 1992 жылғы 17 наурыздағы Жарлыққа, “Мемлекеттік басқару органдары лауазымды адамдарының жауапкершілігін арттыру туралы” 1992 жылғы 4 желтоқсандағы қаулыға, сондай-ақ қылмысқа қарсы күрес жөніндегі арнаулы бағдарламаға сәйкес жүргізілуде. Қолданылған шаралар жемқорлықтың мейлінше тұрпайы көріністерін жоюға, мемлекеттік қызмет пен кәсіпкерлік арасында қатаң шек қоюға, ұйымдасқан қылмысты құрылымдарға қарсы шабуылды қатайта түсуге, тұтасынан алғанда қылмыстық ахуалды ауыздықтауға мүмкіндік берді. Аталған шаралар халық тарапынан түсіністік пен қолдауға ие болып отыр.

Алайда жүргізілген жұмыс әлі түбегейлі бетбұрысқа, жемқорлықты жоюға қол жеткізген жоқ. Қоғамға да, билік құрылымдарына да, Президентке де түбегейлі тыншу сезімін әкелмеді.

Жинақталған тәжірибе қылмыстың салдарымен емес, себептеріне қарсы күрес жүргізу қажеттігі туралы пікірдің дұрыстығын дәлелдеп берді. Жемқорлықтың объективтік себептері, оның экономикалық негіздері қандай да болсын белгілі бір іс-қимылды жүзеге асыру үшін бөлісу мен рұқсат ету процедуралары қолданылып келе жатқан тұстарға шоғырланған. Осы орайда қандай да бір қызмет аясының ырықтандырылуы жемқорлық деңгейінің төмендеуіне, оның экономикалық негіздерінің жойылуына мүмкіндік туғызады. Қылмысқа қарсы күресті одан әрі күшейту үшін құқық қорғау органдары жұмысының пәрменділігін арттырумен бірге сот жүйесін соттар қызметінің пәрменділігін арттыру бағытында түбегейлі реформалау, сондай-ақ заң шығарушылық базасын жетілдіріп, бүгінгі ахуал талаптарына сәйкестендіру қажет.

20. Жоғарыда баяндалған шаралардың бүкіл жиынтығының мазмұны іс жүзінде жаңа бюджет саясатын құрайды.

Өзінің табысқа қатысты бөлігінде ол салықты жалаң ұлғайтуды емес, керісінше оларды оңайлатуды және оның ынталандырушы рөлін көтеруді көздейді. Заңды

тұлғалардан алынатын салықтар мен алымдардың жиынтық үлесі кәсіпорындар пайдасының 40-45 процентінен аспайтын деңгейге келтірілуге тиіс. Бұл ретте өнімнің өзіндік құнынан аударылатын қаржы ұтымды болуға әрі мейлінше төмен көрсеткішке келтірілуге, ал соңынан мүлде жойылуға тиіс, сондай-ақ жанама салық қайта қаралып, реттелуге тиіс. Пайдаға салынатын салық ренталық төлемдер, жанама салық салу басты орын алуға тиіс. Жергілікті салықтар мен алымдардың тізбесі мен олардың рұқсат етілетін шегін заң жүзінде әрі ұзақ мерзімге белгілеп алу қажет.

Бұл шаралар жеке меншік секторы кәсіпорындарының үлкен бөлігінің “қалтарыстан шығуына” мүмкіндік туғызады, меншіктің барлық нысандарындағы кәсіпорындардың іскерлік белсенділігін арттырып, олардың дамуын жеделдетеді, мемлекеттік қазынаға аударылатын қаржының бірқатар азаю кезеңінен кейін арта түсуіне қозғау салады. Іскерлік белсенділікті ынталандыру үшін жеке тұлғаларға арналған салық салу шкаласын, оны 40 проценттік деңгеймен шектей отырып, төмендетілуін көздеген жөн, бұл ретте “босаған” ақшаның кері инвестициялармен, бағалы қағаздар және тұрғын үй нарығымен байланыста болатындығын ескерген орынды.

Салықты толық жинау мақсатында салық төлемгендігі үшін жауапкершілікті одан әрі күшейте түскен жөн, оны жинау жөніндегі міндетті жергілікті әкімшіліктерге жүктей отырып, оларды мүдделі ету үшін жалпыреспубликалық салықтан жергілікті бюджеттерге аударылатын қаржының ұзақ мерзімді нормативтерін белгілеу қажет.

Осы өзгерістердің бәрі үстіміздегі жылы парламентке енгізілетін жаңа Салық кодексінің жобасында келтірілуге тиіс.

Экономикалық саясаттың түзетілген бағытын жүзеге асыру бюджеттік шығыстардың едәуір ұлғаюын талап етеді.

Бұдан бұрын аталған қосымша шығындардан басқа жеке меншік секторды қаржылай қолдауға және өркениетті деңгейдегі нарықтық инфрақұрылымды жасауға едәуір қаражат қажет. Зейнетақы қорының тапшылығын жабуға арналған шығыстардың болуы да ықтимал.

Үкімет кепілдік құқығын кеңінен пайдалана отырып, бюджет тапшылығын инфляциялық емес қаржыландыру

үшін заемдер (несиелер) іздестіруге тиіс. Алайда оған, егер қажетті қаражат табылмаған жағдайда, нақ қандай да бір қосымша бағдарламаны қаржыландыруды тоқтата тұру, сондай-ақ бөлінген қаржы тиімсіз пайдаланылған жағдайда оны кері қайтарып алу құқығын беру қажет.

* * *

Реформалар кезінде біз оңайға түспеген үлкен жолдан өттік. Алайда тиімді экономика құру үшін алдағы уақытта көп іс тындыруға тиіспіз. Көптеген ауыртпалықты да бастан кешу керек. Енді қайтар жол жоқ, қайта құрулар тұрлаулы сипат алды. Бір орында тұралап қалу, жасқаншақтық жасау үлкен саяси-әлеуметтік күн төлеуді талап етпек. Тұйықтан шығар жол біреу ғана — ол тек ілгері басу. Реформаларды үдете іске асыру. Оны неғұрлым серпінді де кешенді жүргізу. Бүгін экономиканы реформалау мен оны сауықтырып, тұрақтандыру бағыты әралуан міндет емес екені түсінікті. Экономиканы сауықтырудың бір ғана жолы — реформалар мен оларды тереңдету жолы.

Жағдайдың түзелетін кезі алыс емес, бірақ ол өздігінен келмейді. Сауығу жолында жанға батарлық амалдар мен ем қолдану қажет, оларды кейінге қалдыруға немесе ескермеуге болмайды. Экономиканың бүгінгі жай-күйінің өзі қалыптасқан және өзгеріп отырған ахуалға сәйкес кідіріссіз іс-қимыл жасауды талап етіп отыр.

Биліктің барлық тармағының бекем саяси жігері, іс-қимыл бірлігі мен келісілген жұмысы қажет.

Жоғарғы Кеңес тұрақты жұмыс істейтін парламент есебінде өзінің айқын бейнеленген міндеттері мен функциясын атқаруға тиіс. Мұның негізгі бағыты жүргізіліп жатқан институтционалдык, экономикалық және әлеуметтік қайта құрудың бәрінің заңдық іргесін, сот жүйесінің реформасын сапалық тұрғыдан жетілдіру, сондай-ақ заң шығару процесінің өзін ретке келтіру мен елеулі түрде жақсарту. Қолданылып жүрген заңдарда орын алып отырған кереғарлықты кейбір нормалардағы басы артық жалаң сөздіктің және келесі ірі нормалардағы қажетсіз “нұсқаулық-әдістемелік” ежіктеудің алынып тасталуын қамтамасыз ету керек. Барлық заң актілерінің уақтылы, өркениетті әрі сындарлы талқылануына оларды заңдық, экономикалық, криминология-

лық және басқа мұқият әрі жан-жақты сараптама жүргізілуіне қол жеткізу қажет.

Парламент халықтың ресми өкілі ретінде заң қызметі арқылы, әсіресе заңдардың орындалуына бақылаудың ойластырылған, икемді жүйесі арқылы халықтың мүддесін бейнелейтін әрі қорғайтын тиімді тетікті әзірлеуге міндетті. Азаматтардың әртүрлі мемлекеттік органдарға өтініштері мен арыздарын қараудың тәртібі мен жөн-жосығын заң тұрғысынан реттеу қажет, бұлар болса, қазіргі кезде қолданып жүрген заңдардағы кемістіктерді пайдаланып, көп жағдайда сырғытпа жауап берумен ғана шұғылдануда. Мұның әсіресе жергілікті өкімет органдарына қатысы бар. Осыған орай азаматтардың өтініштеріп, шағымдары мен арыздарын сот арқылы және соттан тыс қараудың тәртібі туралы арнаулы заң қабылдау қажеттігі әлдеқашан-ақ пісіп-жетілді.

Әлеуметтік шиеленісті болдырмау мен қоғамдық тұрақтылықты қамтамасыз ету — парламент жұмысының маңызды көрсеткіші, өйткені тыныштық пен бейбітшілікті сақтау халықтың түбегейлі мүддесі.

Әлемдік тәжірибеде танылған қағидаларды негізге ала отырып, әділ сот тиімділігін, судьялардың кәсілқойлығы мен мамандануын арттыру мақсатында биыл толымды сот реформасын жүргізу қажет. Күшті де қабілетті сот билігін құру мүддесі үшін оларды ұйымдық тұрғыдан нығайту керек. Оларды жалпы және төрелік соттарға бөлуден бас тарту қажет. Судьялардың ауыспашылық, сондай-ақ Жоғарғы сот кеңесінің ұсынысы бойынша судьяларды мемлекет басшысының тағайындау принциптерін әділ сот жүргізу кезіндегі олардың шынайы тәуелсіздігінің кепілі ретінде заң жүзінде бекіту керек. Әділ сотты іске асыруға қабілетсіз және судьяның биік мәртебесімен сыйыспайтын әрекетке жол берген адамдарды лауазымынан босатудың айқын заңдық негіздері мен кепілін әзірлеу қажет. Сот жүйесін реформалау Конституция нормаларында ғана емес, сонымен қатар ағымдағы заңдарда да көрініс табуға тиіс. Әңгіме сот құрылысы, соттар мен судьялар мәртебесі туралы жаңа заңдар қабылдау туралы болып отыр.

Прокуратура органдарының мәртебесіне де елеулі, түбегейлі өзгерістер енгізу талап етіледі. Қолданылып жүрген Конституция прокуратураның құқықтық табиғаты мен мәртебесі туралы мәселені шешкен жоқ. Соның сал-

дарынан ол мемлекеттік билік тармақтарының арасында қалғандай әсер туады, сөйтіп, оның “төртінші билікке” айналуына бейімдігі байқалады. Мұның өзі президенттік республика жағдайындағы билік бөлінісі принциптерімен де, құқықтық мемлекет принциптерімен де сыйыспайды. Болашақта көзделіп отырған прокуратура мәртебесін өзгерту мемлекет басшысының тарапынан ықпалды күшейтуге байланысты, мұның өзі еліміздегі заңдылық тәртібін күшейтуге жағдай жасайды. Бұл ретте мемлекет басшысының алдындағы жауапты органға айналып отырған прокуратура жүйесінің кадрлық және құрылымдық аса маңызды мәселелерін шешу өкілеттігін Президентке беру сындарлы қадам болмақ.

Экономикадағы шешуші іс-қимылдардың басталып отырған кезеңі мемлекеттік биліктің барлық органдарының жұмысында күрт ілгері қадамдар жасауға міндеттейді. Ең алдымен бұл үкіметті, құрамына осы заманға лайық еркін пайымдайтын идея түзіп қана қоймай, қара жұмыстың өзін де жүйелі әрі тыңғылықты орындай алатын жаңа билікті адамдарды енгізу арқылы жұмысын ширата түсуді міндеттейді.

Осы мақсатта бағыты жаңа үкімет құру міндеті алға қойылып отыр. Ахуалдың жаңа сапалық өзгерісі оны құрудың және Президентпен қимыл бірлігінің принциптері мен тетіктері туралы мәселені алға қояды.

Реформалардың бастапқы кезеңінде күрделі және мүлде жаңа міндеттерді шешу, іс үстінде мемлекеттік басқарудың жаңа міндеттерін игеру, Мәскеудің әмірін дағдылы қайталау психологиясын жеңу қажет болған кезеңде үкімет Президент беделінің “қалқасында” онымен бірлесіп бір құрылымда жұмыс істеп, жетістікті, көбінесе сәтсіздіктерді тең бөлісті.

Алайда мұндай тізбектегі бұдан былайғы жұмыс іркілістерге жол бере бастады. Бұған қоса Президент тікелей атқару мен экономиканы тікелей басқаруға барған сайын көбірек қосыла берді. Мұндай жағдайда ол еріксізден үкіметтің көптеген ісі үшін жауапкершілікті мойнына алып, оның жұмысына объективті әрі қалтқысыз бағасын бере алмас еді. Халықты әлеуметтік қорғау кепілдігін қолдан шығарып алу қаупі төнді.

Ендігі жерде мұны тоқтату керек. Ахуалдың өзі де, барлық билік органдары да бір мақсатқа бастайтын ор-

тақ жолда әркім өз учаскесінде дербес жұмыс істейтіндей дәрежеге жетті.

Бұл бағытта алғашқы қадам да жасалды. Президент толығымен Конституцияның кепілі, мемлекет басшысы міндетін, осы тұрғыда қоғам атынан дағдарыстан шығудың тактикалық шаралары мен іс-қимыл бағдарламасын әзірлеуге тапсырыс беруді, экономиканы тұрақтандыру мен жүргізіліп жатқан реформаны әрі қарай тереңдетуді өз қолына алады. Жаңа бағдарламаның негізгі бағыттары, өзіндік бір саяси тапсырыс Президенттің парламентке жолдауында баяндалған.

Осы сәттен бастап үкімет өзгеше, командалық принцип бойынша құрылуға тиіс: оның экономикалық топтамасын қалыптастыру жоғарыда аталған мақсаттарды жүзеге асыра алатын бағдарлама ұсынып, оның шындыққа сәйкестігін, орындалатынын және алға қойылған міндеттерге сай тиімділігін дәлелдеген адамға тапсырылады.

Бүгінгі үкімет пен облыс әкімдері, оларды тағайындау жөнінде Премьер-министрдің ұсыныс енгізгеніне қарамастан, бірегей команда болмай отыр. Министрлер Кабинеті өз алдына, облыстар өз алдына қызмет атқарып жатыр, ал оларға үкімет тарапынан ықпал ету мүмкіндігі конституциялық тұрғыда шектелген. Үкіметтің өзі өзіндік ұйымдасуына қарай және Кабинет мүшелерін командалық принциппен емес, дербес іріктеуге байланысты бірнеше блокқа бөлініп отыр. Макроэкономикалық, сыртқы экономикалық, әлеуметтік және салалық блоктар арасындағы ауыз бірліктің жоқтығы айқын көрінуде. Экономикалық блоктың өз ішінде де бірлік жоқ. Бұған қоса туындаған проблемалар бойынша келіспеушіліктің ұдайы орын алуы — бұл ең бір келеңсіз ғана көрініс емес. Тіпті кей учаскелерде бір команданың мүшелері болып саналатын олар бір-бірін ашықтан ашық жақтырмау мен тайталасқа баруға көшті. Үкіметтің командалық принциппен құрылу тетігінің ерекшелігі мынада: Премьер-министр әзірлеу жүріп жатқан кезеңде — өз пікірлестерінің командасын іріктеп, Президентке алдағы іс-шаралар бағдарламасын ұсынады. Ол мақұлданған жағдайда бұл команда өз идеяларын жүзеге асыруға жауап беретін Министрлер Кабинеті болады.

Президенттің тапсыруы бойынша үкімет ғылыми жұртшылықтың, саяси күштер мен іскер топтардың барлық тілек білдіруші топтарын тарта отырып, реформаларды тереңдету мен экономикалық дағдарыстан шығу жөніндегі шаралардың бағдарламасын нақтылайды. Мұның өзі өткен жылы наурыз айында қабылданған дағдарысқа қарсы бағдарламаның заңды дамытылуы, кеңейтілуі мен толықтырылуы болып табылады және көп кешікпей өз ұсыныстарын депутаттардың қарауына ұсынады.

Егер парламент Президент баян еткен бағытқа келісімін берсе, Президент осы бағытқа сәйкес келетін бағдарламаны бекітуге әзір. Министрлер Кабинеті алқа болып та, жекелей де оны іс жүзіне асыратындығын қуаттайды. Оның мүшелері Президент пен Премьер-министрдің алдында реформа бағытына адал екендігіне, бағдарламаны сөзсіз қолдайтындығына, оны жүзеге асыру жөнінде бірлесіп қимыл жасайтынына ант берген іспетті міндеттеме алуға тиіс.

Облыс басшыларымен де осылай істеу керек, сондай-ақ оларды лауазымға тағайындау мен босатуға қатысу жөнінде үкіметке неғұрлым кең құқық беру керек.

Үкіметтің халық алдындағы, Президент пен парламент алдындағы жауапкершілігін күшейту, атқарушы биліктің қызметін бақылау мақсатында Президент пен Министрлер Кабинетінің аппараты бөлінді. Мемлекет басшысы үкіметтен және ағымдық сипаттағы мәселелерді қараудан алшақтай бастады. Назарымды Конституцияға кепіл болу міндетін орындауға шоғырландыра отырып, мен бар күш-жігерімді Қазақстандағы саяси тұрақтылықты сақтау жөнінде қоғамды топтастыруға жұмсайтын боламын.

Осы мақсат үшін, атап айтқанда, Президенттің заң шығарушылық бастамашылығының шеңбері кеңейтілді. Биылғы жылы мен Жоғарғы Кеңестің қарауына алты жаңа кодексті, конституциялық және сот-құқықтық реформалар мәселелері бойынша маңызды заңдарды қамтитын 20-ға жуық заң жобасын енгізгелі отырмын.

Қазақстан Республикасының Президенті

Н. Ә. НАЗАРБАЕВ.

Алматы, 1994 жылғы маусымның 9-ы.

М А З М Ұ Н Ы

ПРЕЗИДЕНТ Н. Ә. НАЗАРБАЕВТЫҢ 1994 ЖЫЛҒЫ МАУ- СЫМНЫҢ 9-ында ЖОҒАРҒЫ КЕҢЕСТІҢ МӘЖІЛІСІНДЕ СӨЙЛЕГЕН СӨЗІ	3
Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кенесіне Жолдау	29
НАРЫҚТЫҚ ҚАЙТА ҚҰРУЛАРДЫ ЖЕДЕЛДЕТУ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАҒДАРЫСТАН ШЫҒУ ШАРАЛАРЫ ТУРАЛЫ	—
I. Реформалар барысының және елдің әлеуметтік-экономи- калық жағдайының барысы	30
II. Басты дәйектеме	41
III. Дағдарыстан шығу мен реформаларды одан әрі тереңде- ту жөніндегі шаралар	45

Саяси басылым

Нұрсұлтан Назарбаев
РЕФОРМАЛАРДЫ ТҮБЕГЕЙЛЕНДІРУ,
ЖАЛПЫҰЛТТЫҚ КЕЛІСІМ АРҚЫЛЫ —
ЖАҢАРҒАН ҚАЗАҚСТАНҒА

(Қазақ тілінде)

Редакторы *А. Бермаханов*
Көркемдеуші редакторы *Г. М. Горелов*
Техникалық редакторы *Л. И. Конькова*
Корректоры *Г. Бектемісова*

ИБ № 5603

Теруге берілген күні 24.06.94. Басуға қол қойылған күні 01.07.94. Форматы 84×108¹/32. Қағазы тип. Гарнитурасы Тип Таймс. Шартты баспа табағы 3,36. Ціртты бояу-өріп таңбасы 3,68. Есепке алынатын баспа табағы 3,48. Таралымы 15000 дана. Тапсырыс № 2513.

Қазақстан Республикасы Баспасөз және бұқаралық ақпарат министрлігінің „Халықтар достығы“ орденді „Қазақстан“ баспасы, 480124, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй.

Қазақстан Республикасы Баспасөз және бұқаралық ақпарат министрлігінің „Кітап“ полиграфиялық кәсіпорындары өндірістік бірлестігінің „Кітап“ фабрикасы, Алматы қаласы, Гагарин даңғылы, 93-үй.